

BOSNA I HERCEGOVINA

FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

ŽUPANIJA ZAPADNOHERCEGOVAČKA

OPĆINA GRUDE

OPĆINSKO VIJEĆE

STRATEGIJA RAZVITKA OPĆINE GRUDE

ZA RAZDOBLJE DO 2015. GODINE

Grude, ožujak, 2007.godine

KAZALO:

I. UVOD	3
II. SOCIOEKONOMSKI PREGLED	4
II.1. Zemljopisni položaj i klima	4
II.2. Demografska slika i tržište rada	7
II.3. Gospodarstvo	11
II.4. Infrastruktura	27
II.5. Obrazovanje	42
II.6. Kultura i šport	49
II.7. Zdravstvo i socijalna skrb	54
II.8. Lokalna uprava i njeni partneri	57
III. SWOT ANALIZA	62
IV. VIZIJA RAZVITKA I OPĆINSKI SLOGAN	66
V. STRATEŠKI PRAVCI I CILJEVI RAZVITKA OPĆINE GRUDE	66
V.1. Prioritetni ciljevi. Razvojne mjere i projekti	67
V.2. Tabela pregled projekata	71
VI. NADZOR NAD PROVEDBOM STRATEGIJE RAZVITKA	79

I. UVOD

Općinsko vijeće Grude na sjednici održanoj 16.05.2005. godine donijelo je Odluku o izradi Strategije razvitka općine Grude, Odluku o imenovanju povjerenstva za planiranje općinskog razvitka (PPOR) broj: 01-28-236/05 s osobama i zaduženjima kako slijedi:

1. Nikica Tomas, predsjednik
2. Mate Šimunović, zamjenik predsjednika,
3. Milena Leventić, tajnica,
4. Mario Bušić, član,
5. Kristina Spajić, član,
6. Frano Glavaš, član,
7. Prof. dr. Frano Ljubić, član,
8. Marko Vukoja, član,
9. Marina Tica, član,
10. Tatjana Zorić, član,
11. Nada Marić, član, predstavnik Nevladinih organizacija,
12. Srećko Mikulić, član, Predstavnik Mjesnih zajednica,
13. Viktor Marić, član, predstavnik odgojno obrazovnih djelatnika,
14. Petar Čorluka, član, predstavnik gospodarstvenika,
15. Ljubica Šimić, član, predstavnik zdravstvenih djelatnika

Nakon smrti zamjenika predsjednika Povjerenstva gospodina Mate Šimunovića, zamijenio ga je sadašnji Općinski načelnik gospodin Viktor Marić koji je također bio član povjerenstva, kao predstavnik za pitanja odgoja i obrazovanja.

Zadaća PPOR-a je izrada Strategije razvitka općine Grude za razdoblje 2005. do 2015. godine. Nakon što je ovo Povjerenstvo izradilo dinamički plan aktivnosti, pristupilo se izradi strategije počevši od ovog uvoda.

Iznenadna smrt Općinskog načelnika Mate Šimunovića, te razdoblje od četiri mjeseca do preuzimanja dužnosti novoizabranog Općinskog načelnika dovelo je do određenog kašnjenja u izradi ove Strategije. Posebno moramo istaknuti činjenicu da je su najveći dio posla u izradi Strategije uradili predsjednik Općinskog vijeća, Općinski načelnik, te njegovi pomoćnici: Frano Glavaš, Srećko Mikulić, Tatjana Zorić i Franjo Barić. Od ostalih članova Povjerenstva posebno moramo istaknuti doprinose Ljubice Šimić, Milene Leventić, Marka Vukoje, Maria Bušića i Nade Marić.

Posebnu zahvalnost na suradnji izražavamo gospodinu Ivanu Jurilju, direktoru REDAH-a i Područnom uredu OEES-a Široki Brijeg.

Sredstva za realizaciju projekata iz ove strategije uglavnom će dolaziti iz proračuna općine, Županije ili F BiH. Također moramo za glavne infrastrukturne projekte računati na kreditna sredstva, a po mogućnosti i na donacije. Dva projekta; izgradnja tržnice i izgradnja kolodvora su idealni za način financiranja kroz privatno javno partnerstvo. Općina treba osigurati zemljište i raspisati natječaj za koncesionara.

II. SOCIOEKONOMSKI PREGLED

II.1. ZEMLJOPISNI POLOŽAJ I KLIMA

II.1.1. OSNOVNI PODACI

Općina Grude se nalazi u zapadnom dijelu južne Hercegovine, u Županiji Zapadnohercegovačkoj, u Federaciji BiH. Općina Grude je jedna od četiri općine u Županiji Zapadnohercegovačkoj, a leži na paraleli 43 stupnja, 22 minute i 6,83 sekunde sjeverne širine i meridijanu 17 stupnjeva, 25 minuta i 12 sekundi istočne dužine.

Površina općine iznosi 221 km². Općina graniči s općinama Ljubuški, Široki Brijeg i Posušje, te s Republikom Hrvatskom (granični prijelaz Gorica). Udaljenost od velikih gradova iznosi: 40 km od Mostara, 170 km od Sarajeva, te 100 km od Splita.

II.1.2. RELJEF I GRAĐA

Općina Grude je rasprostranjena oko Grudskog polja. Ima sve karakteristike relativno zatvorene kraške depresije. Otvorena dolina Neretve i neposredni primorski prostor na nju imaju vrlo malo utjecaja.

U morfološkom pogledu teren je podijeljen na tri posebne jedinice i to: sjeveroistočna greda, dinarskog pravca pružanja na nadmorskoj visini od oko 590 m na čijem se jugozapadnom rubu nalazi grad Grude. Zatim prema jugoistoku se nastavlja depresija Grudskog polja na nadmorskoj visini od 270 i 250 m čiji se jugoistočni okvir završava s dva manja rta, i to dužeg na kojem se nalazi naselje (selo) Drinovci i kraćeg na kojem se nalazi naselje Blaževići. Najviša točka u ovom dijelu ruba Grudskog polja je 622 m nadmorske visine. Nadmorska visina naselja Grude kreće se od 260 do 330 metara nadmorske visine.

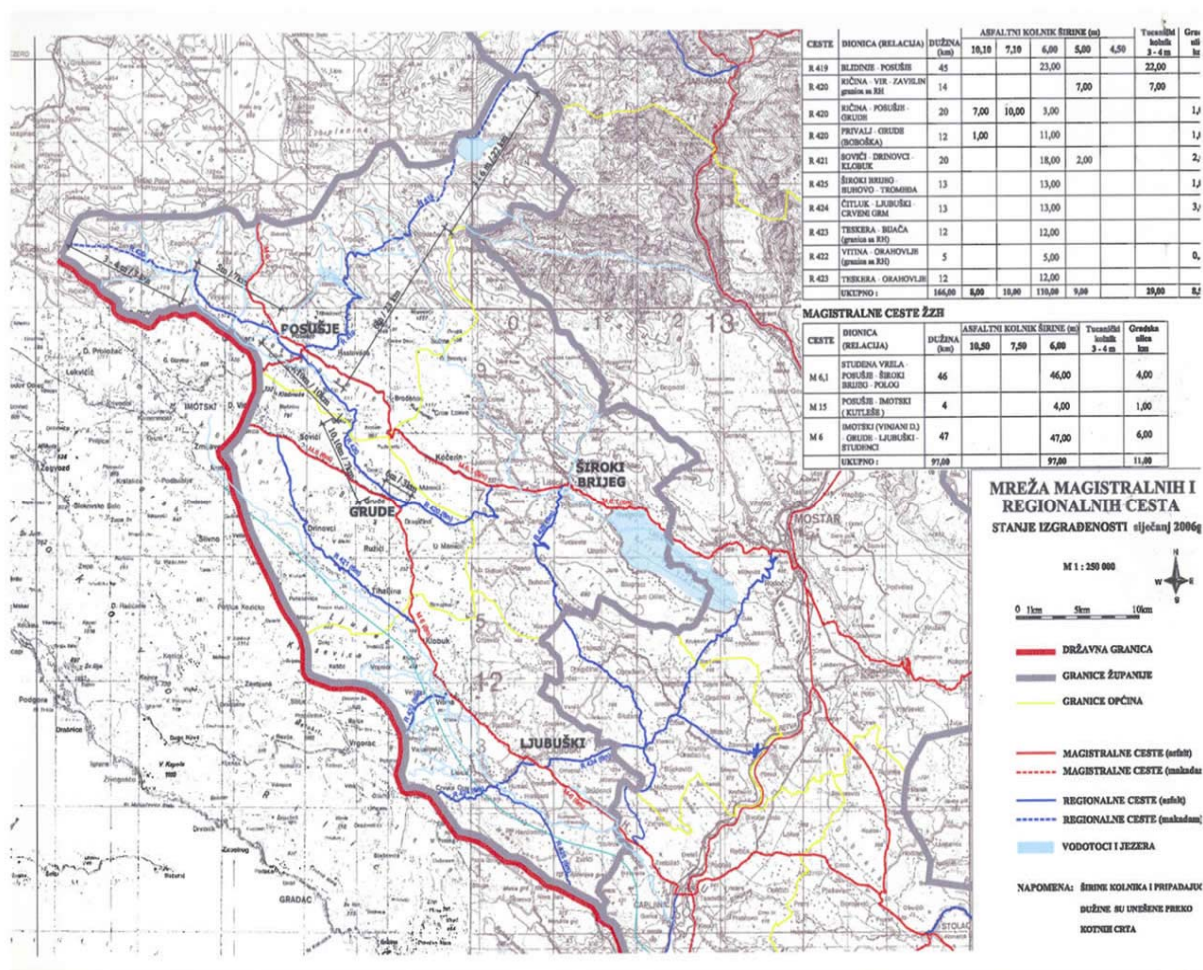
Na prvoj morfološkoj cjelini koja čini sjeveroistočni rub Grudskog polja zbog osnovne geološke podloge (krečnjaci) nalaze se mnoge vrtače i humovi, dok na jugozapadnoj gredi koja čini na toj strani jugozapadni rub Grudskog polja i ranije spomenutu treću morfološku cjelinu reljefa ovog prostora tih fenomena nema, jer se teren uglavnom sastoji od dolomita i dolomitnih krečnjaka. Zbog toga se na sjeveroistočnom rubu Grudskog polja javljaju kraška vrela, a uz jugozapadni rub uglavnom ponori.

Vrela su stalni i povremeni manji izvori: Grudsko Vrilo, Nezdravica, Izvor Tihaljine, Modro Oko, Jakšenica, Bljudina, Stubli, Pišci, Jamine...

Ponori: ponor Šainovac, Džambin ponor, Perkića ponor, Vidrinka ponor, Mikulića ponor, te čitav niz manjih ponora u Grudskom polju.

Posebno treba istaknuti prirodnu udolinu Vrbinu, koja se nalazi između Šimića i Blaževića uz rub Grudskog polja.

Treba naglasiti da grad smješten na južnim i jugozapadnim padinama podbriježa Vitroša i sjeveroistočnom rubu Grudskog polja ima povoljne prostorne uvjete urbanog razvoja.

II.1.3. PROMETNA POVEZANOST

Općina Grude je s okruženjem povezana cestovnom mrežom. Grude su centralno i jedino naselje gradskog karaktera općine Grude, formirano na raskrižju dvaju putnih pravaca Split-Imotski-Grude-Mostar i Zagreb-Banjaluka-Posušje-Grude-Ljubuški-Ploče, koji neposredno povezuju Grude s Imotskim, Posušjem, Širokim Brijegom i Ljubuškim. Kroz Grude prolazi magistralna cesta M-6 Grude - Ljubuški - Čapljina - Hrvatska.

Postoje tri regionalne ceste i to:

- Regionalna cesta R 420 Ričine-Posušje-Grude,
- Regionalna cesta R 421 Sovići-Drinovci-Tihaljina-Klobuk,
- Regionalna cesta Privalj-Grude (Boboška).

Isto tako na području općine se nalazi 12 lokalnih cesta dok su ostale ceste svrstane u kategoriju nekategoriziranih cesta. Sve ovo govori da je općina dobro povezana sa susjednim općinama. Međutim položaj prije svega magistralne ceste M-6 na području Gruda stvara velike teškoće, jer ista dijelom prolazi kroz samo središte grada i naseljena mjesta Grude, Soviće i Goricu, te na kojoj se obavlja sav tranzitni i lokalni promet. S toga se počela graditi zaobilaznica Jamine - Prispa koja će rasteretiti dio prometa koji ide prema Ljubuškom, tzv. Južna obilaznica Gruda.

Udaljenost od susjednih središta općina iznosi:

Široki Brijeg - 19 km,

Ljubuški - 26 km,

Posušje - 15 km.

II.1.4. KLIMA

Prostor općine pripada zoni submediteranske klime vlažnih odlika. Prosječna godišnja količina padalina, koja iznosi 1300 mm, pokazuje da se prostor općine nalazi u neposrednom primorskom zaleđu. Nadmorska visina (260 - 330 m) i neposredna blizina zaleđa Jadranskog mora razloži su izrazitijeg utjecaja sredozemne klime nego u susjednim područjima zapadne Hercegovine. Raspored padalina tijekom godine po kome se izdvajaju sušni ljetni mjeseci (lipanj: 94 mm, srpanj: 35,2 mm i kolovoz: 67 mm) pokazuje da u vrijeme sazrijevanja (razvoja biljaka) vlada skoro prava suša i tada je potrebno vršiti navodnjavanje. Tijekom godine nema prosječnih negativnih temperatura zraka, a vegetacijsko razdoblje traje od kraja veljače do kraja studenog, ponekad i do kraja prosinca (srednja temperatura prosinca iznosi 5,5°C). Temperature ispod 0°C javljaju se u pravilu od prosinca do početka travnja. Snijeg je rijetka pojava i bez dužeg zadržavanja.

Tijekom godine se smjenjuju dva regionalna vjetrova: južni (jugo) iz doline Neretve i s primorja i sjeverni (bura) iz sjevernog kontinentalnog zaleđa. Tijekom godine je više vedrih nego oblačnih dana, pa se s ogromnim brojem sati javlja isušivanje (4000 stupnja temperaturnih suma). To omogućava sazrijevanje poljoprivrednih kultura, što je značajno za individualna domaćinstva.

II.1.5. VODE

Kao osnovno obilježje ovog prostora u hidrološkom pogledu značajno je da nema stalnih površinskih tokova, a ni većih površinskih vodenih tokova. Jedini stalni tokovi su u dnu Imotsko – Grudskog polja među kojima je najveći tok rijeke Vrljice, koja ponire u neposrednoj blizini Drinovaca.

Na jugu kod naselja Peć Mlini izvire rijeka Tihaljina, koja nizvodno mijenja ime u Mlade, a kao Trebižat ulijeva se u Neretvu. Tu je izrađena HE Peć Mlini koja je od velikog značaja za općinu. Na sjeverozapadnom dijelu Kongore nalazi se još jedna prirodna rijetkost ovog područja – jezero Krenica. Jezero ima stalnu vezu s podzemnim vodama i nikad ne presuši. Širina jezera je oko 300 m, a dubina oko 50 m.

II.1.6. BILJNI POKROV

Na području općine biljni pokrov čine poljoprivredno i šumsko zemljište. Na poljoprivredno zemljište otpada prostor veličine 11.210 ha. Pod šumskim zemljištem je površina od oko 10.270 ha. Šume su uglavnom degradirane. Pod pravim šumama, ali niskim je površina od oko 5.194 ha. Drvena masa u šumama iznosi oko 26.000 m³, što je izrazito malo.

II.1.7. EKOLOGIJA

Općina Grude ima zdravu i ekološki očuvanu prirodnu sredinu. Nema većih zagađivača. U trendu je razvoj takve proizvodnje koji bitno ne utječe na ekologiju jer se radi o ekološki prihvatljivim projektima. Najveći problem je očuvanje ekologije vode, a posebno vode za piće, jer je voda za piće općine ugrožena vodotocima iz Posušja koji su u prvoj zaštitnoj zoni izvorišta Grudskog Vrila.

Potencijalni, ali bitno manji industrijski izvori zagađenja su:

- tvornica za proizvodnju svijeća "Lumen" u Drinovcima,
- tvornica za proizvodnju sladoleda "Kamenko", u Drinovcima,
- grudska pivovara "Uniline" Grude, koja se nalazi u Grudama - Boboška,
- pogon za proizvodnju betona i betonskih proizvoda „Probeton“ koji se nalazi u Grudama – Prispa,
- tvornica papira "Violeta" koja se nalazi u Grudama – Prispa.

Od ostalih zagađivača vode na području općine mogu se spomenuti:

- poljoprivredna proizvodnja koju prati upotreba umjetnih gnojiva i zaštitnih sredstava,
- otpadne vode naselja (septičke jame, štale i svinjci),
- otpadne vode iz mehaničkih radionica, auto otpad i sl.
- mesarski otpad,
- oborinske vode s prometnica,
- divlja odlagališta otpada kojih ima po cijeloj općini.

Biljni i životinjski svijet na području općine Grude nije posebno istraživao. Međutim, zastupljene su vrste karakteristične za submediteransko kraško područje.

Od divljači na području općine Grude prisutni su zec, vuk, jazavac, divlja svinja, lisica, kuna zlatica, kuna bjelica, fazan, prepelica, jarebica, liske, te divlje patke i guske.

II.2. DEMOGRAFSKA SLIKA I TRŽIŠTE RADA

II.2.1. DEMOGRAFSKA SITUACIJA OPĆINE GRUDE

Općina Grude prema broju stanovnika spada među srednje općine regije Hercegovine, a po gustoći naseljenosti spada među rjeđe naseljene općine Hercegovine. U ovom poglavlju dat ćemo tabelarni prikaz određenih kategorija i struktura stanovništva značajnih sa stajališta planiranja općinskog razvitka.

Stanovništvo općine Grude svrstano je u 14 mjesnih zajednica , a to su:

1. Borajna
2. Cerov Dolac – Pogana Vlaka
3. Dragićina
4. Drinovci
5. Gorica
6. Grude
7. Grude – Zapad
8. Ledinac – Podledinac
9. Puteševica – Jabuka
10. Ružići
11. Sovići I – Donji
12. Sovići II – Gornji
13. Tihaljina
14. Višnjica i Medovići.

Broj stanovnika u općini Grude se iz godine u godinu smanjuje. Broj stanovnika po godinama:

Godina	Stanovnici
1971.	19.203
1981.	17.767
1991.	15.976
2001.	15.740

Broj stanovnika po naseljenim mjestima:

R.br.	Naselje	Godina	
		1991.	2001.
1.	Blaževići	208	163
2.	Borajna	286	139
3.	Donji Mamići	1.703	1.494
4.	Dragićina	685	733
5.	Drinovačko Brdo	362	385
6.	Drinovci	2.343	2.474
7.	Gorica	751	933
8.	Jabuka	70	63
9.	Puteševica	134	102
10.	Ružići	1.543	1.617
11.	Sovići	2.629	2.573
12.	Tihaljina	1.734	1.718
13.	Grude	3.528	3.346

Iz ovoga proistječe da oko 22 % stanovnika općine živi u urbanom dijelu općine, odnosno u Grude-gradu, a ostalo stanovništvo živi u ruralnom području neravnomjerno raspoređeno u smislu teritorijalne pokrivenosti. Daljnjom analizom utvrdili smo da su se, pored urbanog dijela, stvorila i druga manja središta s većim brojem stanovnika kao što su: Sovići-16% stanovništva, Drinovci-15%, Donji Mamići-10%, Tihaljina-10% i Ružići-9%, dok je ostali broj stanovnika, koji iznosi 18% od ukupnog broja, raspoređen na području preostalih sedam naseljenih mjesta.

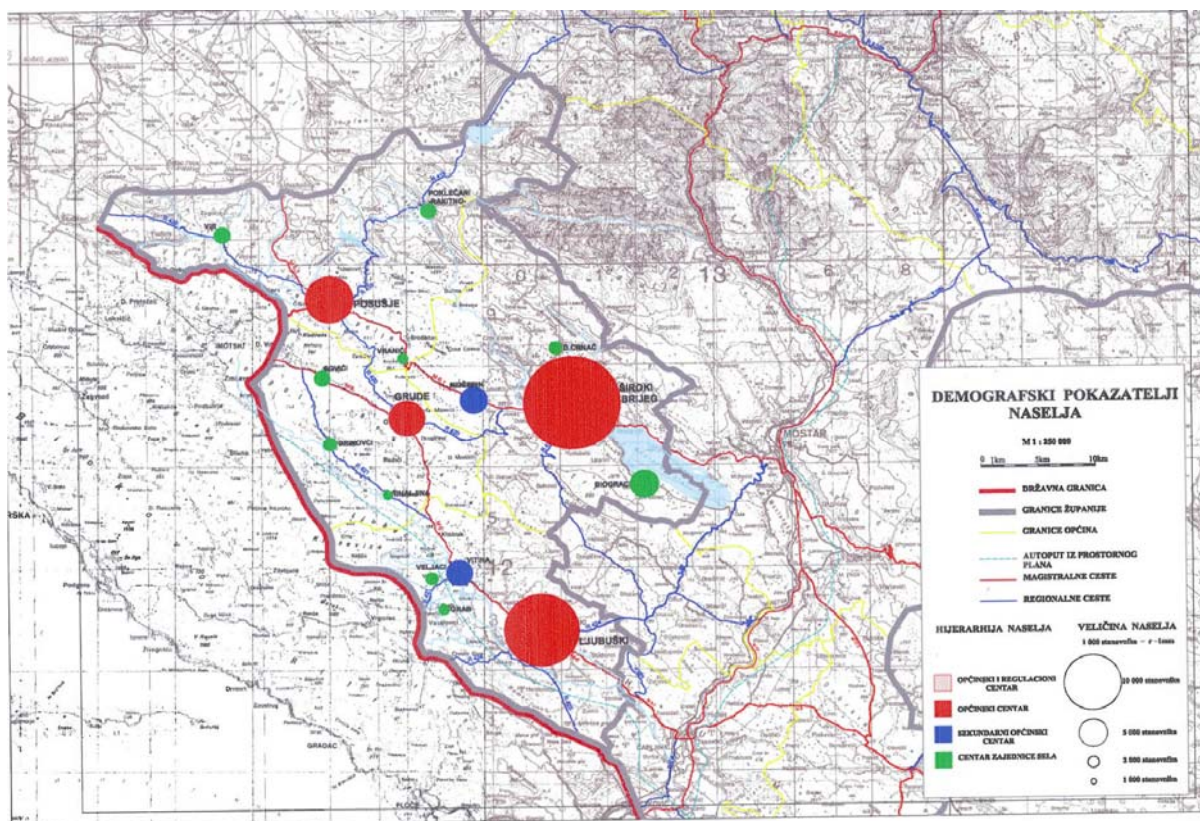
Iz svega navedenog vidljivo je da je općina Grude neravnomjerno naseljena.

Nacionalna struktura stanovništva:

Godina	Ukupno	Hrvati	Bošnjaci	Srbi	Ostali
1991.	15.976	15.939	4	8	25
2001.	15.740	15.738	2	/	/

Što se tiče nacionalne strukture stanovništva **99,9 %** su Hrvati i to je podatak koji nije posljedica posljednjeg rata, nego više činjenica da je ovo kraj koji je u bliskoj povjesti bio jako nerazvijen pa zbog toga i nezanimljiv za naseljavanje drugih naroda.

Također se mora se naglasiti da broj stanovnika u 2001. nije utemeljen na propisan način provedenom popisu stanovništva, te ga treba uzeti s određenom nesigurnošću. To se posebno odnosi na podatak iz kojeg bi se mogao izvući zaključak kako su u ratnom razdoblju iz općine Grude nestali Srbi i Ostali, što naprosto nije istina.

II.2.2. TRŽIŠTE RADA

Pokazatelj kretanja zaposlenosti

Od 1991 godine bez obzira i na ratno vrijeme uviđa se blagi porast uposlenih u privatnom sektoru, a prema našim saznanjima i našim evidencijama od 85% do 90% uposlenih u gospodarskom privatnom sektoru radi u trgovačkim i uslužnim djelatnostima.

U ovom sektoru ne postoji više prostora za otvaranje novih radnih mjesta koja bi utjecala na smanjenje nezaposlenosti. Zato je potrebno okrenuti se novom privatnom proizvodnom poduzetničkom sektoru, kao i upošljavanju u tzv. malom obiteljskom gospodarstvu različite strukture.

Broj uposlenih stanovnika po godinama:

GODINA	UPOSLENI	PROSJEČNA NETO PLAĆA KM
2002.	2.390	332,97
2003.	2.841	521,38
2004.	3.006	570,81
2005.	3.018	588,25
2006.	3.081	568,47

Iz tablice je vidljiv lagani rast broja uposlenih, ali ne i rast prosječnih neto plaća.

Pokazatelj kretanja nezaposlenosti

U strukturi nezaposlenih najveći broj čine osobe srednje stručne spreme, KV radnici, te NKV radna snaga. Nekadašnje firme za koje je obrazovana ova radna snaga (SOKO, Tvornica hladno oblikovanih profila – "THOP") ne čine više aktivnu strukturu gospodarstva općine Grude.

Struktura nezaposlenosti u općini Grude po godinama:

Godina	VSS	VŠS	SSS	NSS	VKV	KV	PKV	NKV	Ukupno
2003.	20	34	405	/	/	719	10	373	1.561
2004.	27	52	412	/	/	794	11	384	1.680
2005.	30	60	414	/	/	841	12	417	1.774
2006.	40	80	442	/	/	875	14	424	1.875

Analizom podataka ukupnog broja nezaposlenih od 2003. godine do 2006. godine vidljivo je da je stalni trend porasta broja nezaposlenih osoba prijavljenih na službi za zapošljavanje općine Grude.

Kako se iz prethodne tabele vidi da je u stalnom porastu i broj zaposlenih, daje se zaključiti da se veći broj stvarno nezaposlenih osoba, iz različitih razloga, odlučuje prijaviti na evidenciju nezaposlenih, ali i na činjenicu sve većeg rada na crno, pri čemu mnogi radeći kod privatnih poslodavaca zadržavaju status nezaposlene osobe.

II.3. GOSPODARSTVO

II.3.1. STANJE U GOSPODARSTVU

Pomacima u razvitku naše općine, posebno u gospodarstvu ali i drugim područjima, značajno su doprinijeli domaći poduzetnici djelujući u tržišnim uvjetima nakon prvih višestranačkih izbora. Ova strategija, do sada kao i u svom daljem tijeku ima za cilj kreirati ambijent za razvitak, čime će pomoći prvenstveno gospodarstvenicima kao nositeljima razvitka na putu dostizanja optimalnog razvitka.

Gospodarstvo općine Grude u proteklim godinama bilježi stalni rast, iako nismo bili nikad zadovoljni s njegovom strukturom. Poznato je, prije svega zbog makroekonomskog okruženja u kojem se općina našla, zbog prednosti općine Grude kao tranzitnog područja, trgovina je zauzimala dominantno mjesto u formiranju ukupnog prihoda općine. Tako su 1997. i 1998. godine proizvodne djelatnosti u formiranju ukupnog prihoda općine sudjelovale sa svega 15 - 17% a iza tih godina, iz godine u godinu, stalno se bilježi trend porasta sudjelovanja proizvodnih djelatnosti u formiranju ukupnog prihoda što sigurno čini strukturu našeg gospodarstva stabilnijom.

Također, pojedine velike trgovačke kuće u svoje poslovne programe uvode polako i proizvodne linije doprinoseći i mikro i makro stabilnosti gospodarstva, što se ogleda kroz promjenu strukture gospodarstva u smislu razvoja proizvodnih djelatnosti.

Činjenica je da je sadašnja struktura gospodarstva rezultat tržišnog ali pomalo i stihijskog razvitka gospodarstva. Pomalo stihijski razvitak se događao i djelom zbog neplaniranja poticajnih mjera i sredstava za razvitak u općinskom proračunu u proteklim godinama, čime se moglo utjecati na promjenu strukture gospodarstva u prilog razvitka proizvodnih djelatnosti, u značajnijoj mjeri. Poticaji iz općinskog proračuna utjecali bi na znatnije korištenje poticaja županijske i federalne razine.

Stanje gospodarstva u jednoj općini nikako se ne može promatrati izdvojeno od užeg ili šireg okruženja u kojem djeluje. Iako u ne baš povoljnom poslovnom okruženju gospodarstvo općine Grude bilježi rast gledano po ostvarenim rezultatima poslovanja iz završnih računa do 2002. godine, a od 2002. godine neki rezultati imaju trend rasta a neki trend pada.

U strukturi ukupnog prihoda zapaženo je opadanje udjela ukupnog prihoda trgovačke djelatnosti s preko 70% od prije par godina na 53,4% u 2003. godini, te s još manjim udjelom u 2005. godini, dok je u istom razdoblju prerađivačka industrija povećala udjel s ispod 20% prije par godina na 39,3% u 2003. godini te na još veći udio u 2005. godini. Ovo restrukturiranje se odvija uz izvjestan pad ukupnog prihoda na razini gospodarstva općine Grude.

Promjene odnosa djelatnosti promatrane kroz kretanje ukupnog prihoda i ostalih rezultata poslovanja i pokazatelja u stvari znače restrukturiranje gospodarstva, što pokazuje smanjenje aktivnosti u trgovačkoj djelatnosti, konstantan rast u drugim djelatnostima kao što su: prerađivačka industrija, građevinarstvo, turizam, poljoprivreda, promet, što se odražava na konstantan rast zaposlenosti i rast prosječnih neto plaća. Međutim postotno sudjelovanje ovih djelatnosti, osim prerađivačke industrije, u rezultatima poslovanja na razini gospodarstva općine Grude je vrlo nisko.

Kada promatramo gospodarstvo na razini općine Grude po pokazateljima poslovanja kao što su: ekonomičnost, rentabilnost, financijska stabilnost, likvidnost, akumulirana dobit po radniku, trgovačka djelatnost kao dominirajuća u strukturi ukupnog prihoda ima

stagnirajuće ili padajuće indekse u skoro svim pokazateljima poslovanja, dok je obrnuti trend kod ostalih djelatnosti.

Iz navedenog se nameće potreba iznalaženja načina za poticanje razvoja proizvodnih djelatnosti, kako bi one mogle nadomjestiti pad efekata trgovačke djelatnosti, i povećati ukupne efekte na razini gospodarstva općine Grude. Potrebno je također potaknuti brži razvoj i ostalih već prisutnih oblika proizvodnje.

Zaposlenost

Prema statističkim podacima krajem 2006. godine u općini Grude bilo je zaposleno ukupno 3.081 osoba. U istom razdoblju broj nezaposlenih osoba evidentiran kod Službe za zapošljavanje bio je 1682. No stvarni broj zaposlenosti je puno veći, imajući u vidu činjenicu tzv. zapošljavanja na crno. Ovom problemu općinska vlast mora pristupiti ozbiljno prije svega kroz rad inspekcijskih službi i svesti crno tržište radne snage na minimum. U slijedećim tablicama prikazujemo stanje zaposlenosti i nezaposlenosti u općini Grude prema podacima Federalnog zavoda za statistiku.

Zaposlenost i prosječne neto plaće u općini Grude prema podacima Federalnog zavoda za statistiku:

Godina	Broj zaposlenih	Indeks	Prosječna neto plaća	Indeks
2003.	2 841	-	534,03	-
2004.	3 006	105,8	608,23	113,9
2005.	3 018	100,4	588,25	96,7
2006.	3 081	102,1	568,47	96,6

Indeksi nam govore o stalnom laganom rastu zaposlenosti, ali ne i plaća. I pored stalnog rasta zaposlenih, nezaposlenost kao i niske plaće predstavljaju jedan od najvećih problema općine.

Nezaposlenost ukupno i po stručnoj spremi u općini Grude prema podacima Federalnog zavoda za statistiku:

God	Ukupno Nez.	Indeks	VSS	VŠS	SSS	KV	PKV	NKV
2003	1561	-	20	34	405	719	10	373
2004	1680	107,6	27	52	412	794	11	384
2005	1774	105,6	30	60	414	841	12	417
2006	1877	105,8	40	82	442	875	14	424

Aktivnosti na stvaranju poduzetničke klime i smanjenju nezaposlenosti

Stvaranje poduzetničke klime ili ambijenta za razvoj gospodarstva osigurava se kroz aktivnosti u nekoliko segmenata od kojih na neke, općinska razina vlasti može utjecati

direktno u svakodnevnom obavljanju poslova iz svojih nadležnosti, na neke indirektno a na neke ne može utjecati.

Od segmenata na koje općinska vlast može utjecati direktno najznačajniji su:

1. **Uvođenje poticaja**, kroz subvenciju kamate, u cilju razvoja malog i srednjeg poduzetništva, u djelatnostima koje imaju prirodne pretpostavke razvoja. Poticaji općinske razine vlasti važni su, radi značajnije mogućnosti korištenja navedenih i drugih poticaja koje odobravaju više razine vlasti, (županijska i federalna), boljeg planiranja i kontrole namjenskog korištenja sredstava poticaja, što dovodi do bržeg i boljeg razvoja malog i srednjeg poduzetništva.
2. **Izgradnja poduzetničke zone**, što treba početi odobravanjem prikladne lokacije i rezerviranjem sredstava u općinskom proračunu za pretvaranje lokacije u Poduzetničku zonu. Navedeni koraci, našoj općini omogućavaju osigurati dodatna kreditna i grant sredstva, koja se za ovu namjenu planiraju i osiguravaju u proračunu Federacije BiH.
3. **Donošenje odluka i drugih propisa iz mjerodavnosti općine** u gospodarskim djelatnostima, te izmjena i dopuna općinskih propisa.

Segmenti na koje općinska razina vlasti može utjecati indirektno u cilju stvaranja ambijenta za razvoj gospodarstva jesu:

1. **Zapošljavanje pripravnika** s VSS i VŠS kroz posebne programe koje nude Služba za zapošljavanje Županije Zapadnohercegovačke i Zavod za zapošljavanje Federacije BiH.
2. **Ubrzavanje pripreme državnih poduzeća**, koja još nisu pripremljena za usklađivanje i privatizaciju, te privatizacija istih u skladu s određenjem općinskog poglavarstva, da se kroz proces privatizacije zadrži temeljna djelatnost, postojeći djelatnici i uposle novi, u skladu s novim ulaganjima gdje je to moguće, što dovodi do izmirivanja ne malih obveza ovih poduzeća. U poduzećima u kojima nije moguće provesti privatizaciju na opisani način treba izvršiti prodaju imovine radi izmirivanja obveza i brisanja istih iz registra suda, odnosno pogasiti ih.
3. **Izrada elaborata ili studija razvitka** u djelatnostima prerađivačke industrije, građevinarstva, turizma, poljoprivrede, prometa itd. što će dijelom biti podloge za izradu SWOT analize i Strateških pravaca razvoja u ovoj strategiji.
4. **Poticanje uspostave razvojnog agro fonda**, radi osiguranja povoljnog kreditiranja primarnih poljoprivrednih proizvođača
5. **Otvaranje "Hitro-ureda"**, što treba krenuti odlukom Vijeća ministara BiH ili Vlade Federacije BiH, dakle ureda koji će na jednom mjestu zadovoljavati određene potrebe poduzetnika, kao i dobivanje svih potrebitih papira za pokretanje novih obrta i firmi. Poslove do uspostave Hitro-ureda kao i samu uspostavu treba regulirati jedna od navedenih razina vlasti svojom odlukom ili drugim propisima. Poticaj za donošenje odgovarajućih akata može dati naša općina direktno ili putem udruga malih i srednjih poduzetnika s područja naše općine. Direktna obveza naše općine na uspostavi «Hitro-ureda» je osigurati prostor i odgovarajuće službenike.

Jedan od najvažnijih segmenata uopće na kojeg općinska razina vlasti ne može utjecati ili može utjecati vrlo minimalno je zakonodavstvo federalne i državne razine. Radi se o zakonima i propisima koji definiraju monetarno-financijsko područje, koje bitno utječe na poduzetničku klimu, odnosno na ambijent za razvoj gospodarstva, o carinskim zakonima i propisima, te zakonima i propisima koji materijalno definiraju sve segmente gospodarstva.

Pored svega navedenog u ovom dijelu posebno ozbiljno treba pristupiti razvoju malog i srednjeg poduzetništva i to posebno u djelatnostima za koje postoje prirodni preduvjeti, a već smo spomenuli koje su to djelatnosti, radi mogućnosti stvaranja većeg broja radnih mjesta i najnižeg ulaganja po jednom radnom mjestu, odnosno najniže cijene koštanja radnog mjesta.

Privatizacija

Početkom rata, a i prije toga, mnoga državna poduzeća su prestala raditi ili su nastavila raditi s vrlo malim kapacitetom iz slijedećih razloga:

1. **Zbog nespремности** prelaska sa socijalističkog planskog na tržišno gospodarstvo.
2. **Zbog nepovoljne strukture zaposlenih** unutar samih tih poduzeća a time i nekonkurentnosti. Poduzeća koja su imala polovicu zaposlenih u administraciji od ukupnog broja zaposlenih, posebno u djelatnosti trgovine, turizma i ugostiteljstva, prijevoza itd. nisu mogla konkurirati tvrtkama iste veličine i istog programa čiji menadžment ne prelazi više od jedne desetine ukupnog broja zaposlenih.
3. **Zbog ratne agresije koja je poremetila tržište**, pogotovo tržište istočno od nas, odnosno zbog gubitka znatnog dijela tržišta.
4. **Zbog relativno zastarjele tehnologije**, nepostojanja akumulacije iz koje bi se obnovila tehnologija, nemogućnosti dobivanja bilo kakvih kredita, jer jednostavno banke nisu željele ulagati u poduzeća koja nisu u privatnom vlasništvu iz naprijed navedenih razloga a prije zaokruživanja zakonskog okvira vezanog za privatizaciju, državno poduzeće "Grutex" je prestalo s radom provođenjem postupka stečaja i likvidacije.

Tek 1997. godine je Federalni parlament donio Zakon o privatizaciji državnog kapitala, iza čega je slijedilo donošenje još niz zakonskih i podzakonskih propisa da bi se moglo pristupiti ovom vrlo složenom procesu.

Sadašnje stanje privatizacije

Nakon zaokruživanja zakonskog okvira, vezanog za proces privatizacije krenula je privatizacija državnih poduzeća 1998. godine kako na području cijele Županije tako i na području općine Grude.

Od pokretanja procesa privatizacije do danas, državna poduzeća s područja naše općine, svrstana su u dvije grupe, obzirom na razinu državne vlasti kao vlasnika državnih poduzeća i to:

1. Poduzeća u vlasništvu države, županijske razine vlasti.
2. Poduzeća (javna) u vlasništvu države, općinske razine vlasti.

Prvu grupu poduzeća razvrstavamo na:

1. Poduzeća koja su uspješno privatizirana, dakle poduzeća koja su u potpunosti ispunila obveze iz ugovora, nakon čega su se kupci uknjižili kao vlasnici, nastavljajući uspješno poslovati do danas. Radi se o tvrtki "Putovi" d.o.o. i tvrtki "Uniline" d.o.o. koja je kupila bivše državno poduzeće "THOP" d.o.o. Grude.
2. U poduzeću čija je privatizacija u tijeku, dakle poduzeće koje je na natječaju dobilo najpovoljnijeg kupca, u tijeku je ispunjavanje obveza preuzetih ugovorom od strane

kupca. Radi se o bivšem državnom poduzeću TSP „Soko“ Grude, čiji je kupac već otkupio licencu za proizvodnju filtera za pročišćavanje zraka od prašine i drugih tvari kod industrijske i druge proizvodnje. Ovo podrazumijeva novo ulaganje i nova radna mjesta.

3. Poduzeća koja nisu privatizirana razvrstavamo obzirom na stupanj pripremljenosti za usklađivanje i privatizaciju i to:
 - a) Poduzeća koja su pripremljena za usklađivanje i privatizaciju, dakle ni jedno neprivatizirano državno poduzeće ne nalazi se u ovoj grupi.
 - b) Poduzeća koja su redovito pravila godišnja izvješća o poslovanju (završne račune). Radi se o „Duhanproduktu“ Grude i Hotelu „Grude“.

Na zahtjev općine za zamjenom parcele na kojoj se nalazi spomenik i upravna zgrada „Duhanprodukta“, a koja je u vlasništvu „Duhanprodukta“, za parcelu veličine od oko 7000 m² zemljišta, koja je u vlasništvu općine Grude Vlada Županije Zapadnohercegovačke je, u skladu s Uredbom o izuzimanju državne imovine u županijskom vlasništvu, dala suglasnost. Nakon ove zamjene poduzeće može izraditi Početnu bilancu koja je preduvjet za usklađivanje i privatizaciju. Ovo poduzeće bi postupkom privatizacije moglo zadržati temeljnu djelatnost, uposlenike, te uz nova ulaganja stvoriti nova radna mjesta.

U poduzeću hotel "Grude" kontinuirano su pravljena godišnja izvješća o poslovanju (završni računi) do 2004. godine. Učinjene su sve predradnje za izradu završnog računa za 2005. godinu nakon čega će se napraviti Početna bilanca kao preduvjet za usklađivanje i privatizaciju. I ovo poduzeće postupkom privatizacije može zadržati temeljnu djelatnost, dio uposlenika, uz nova ulaganja stvoriti nova radna mjesta, te izmiriti obveze.

- c) Poduzeća koja nemaju kontinuitet rada ni izrade godišnjih izvješća o poslovanju (završnih računa).

U ovoj grupi je poduzeće "Bekija" Grude. Nalazi se u vrlo teškoj situaciji, jer izvješća o poslovanju nema već od 1997. godine i ne može zadržati temeljnu djelatnost. Napravljene su predradnje na izradi obračuna kako bi se mogla izraditi Početna bilanca koja će pokazati odnos imovine i obveza. Poduzeće bi trebalo pogasiti prodajom imovine u postupku privatizacije, metodom tendera u maloj privatizaciji, što znači prodaju na natječaju za gotovinu, kako bi se mogle izmiriti obveze dijelom ili u cijelosti, što će zavisiti od iznosa novca dobivenog prodajom imovine.

Druga grupa poduzeća su poduzeća u općinskom vlasništvu (javna poduzeća kod kojih način privatizacije nije definiran, a bit će uskoro).

Na području naše općine u općinskom vlasništvu postoje jedino poduzeća Javno komunalno poduzeće "Grude".

Aktivnosti na okončanju procesa privatizacije

Aktivnosti koje treba preuzeti na okončanju procesa privatizacije državnog kapitala u županijskom ili općinskom vlasništvu na području općine Grude su sljedeće:

1. **Inicirati izmjene i dopune Zakona o gospodarskim društvima** u smislu određivanja novog roka za usklađivanje neprivatiziranih državnih poduzeća prema navedenom zakonu. Ovo treba potaknuti preko naših zastupnika u Parlamentu Federacije BiH jer

se radi o zakonu kojeg je donio Federalni parlament, ili preko Federalnog ministarstva energetike, rudarstva i industrije koje je bilo predlagatelj navedenog zakona.

2. **Uskladiti poslovanje gospodarskih društava** (statut, temeljni kapital, tvrtku i oblik organiziranja) koja u cijelosti ili djelomično u vlasništvu imaju državni kapital sa Zakonom o gospodarskim društvima i županijskim Zakonom o upravljanju državnim imovinom. Naime, po prvi puta od donošenja Zakona o privatizaciji se u registar suda odnosno registraciju državnih gospodarskih društava unosi obrazac 2. u koji se upisuje vlasnička struktura odnosno temeljni kapital društva, što samo po sebi donosi ubrzanje procesa privatizacije jer za upis vlasničke strukture u obrazac 2. potrebno je uraditi početnu bilancu.
3. **Riješiti u koordinaciji s općinskim vijećem i općinskim poglavarstvom neriješene imovinsko-pravne sporove** u ovim državnim gospodarskim društvima jer svaki potencijalni kupac traži "iščišćenu" početnu bilancu, odnosno želi točno znati što kupuje.
4. **Iznalaziti kvalitetne kupce i prodaju kapitala preostalih državnih firmi** koristeći sve, zakonski dopuštene metode prodaje (tender, dražbu ili neposrednu pogodbu), uključujući i fragmentiranu prodaju ovih društava.

Koristi koje će donijeti privatizacija državnih poduzeća, pojedincima i državi, što također predstavlja, prvenstveno gospodarski razvoj, su sljedeće:

1. Aktivirat će se ne male vrijednosti državnog kapitala u funkciji stvaranja nove vrijednosti u poduzećima koja će se privatizirati s ciljem zadržavanja temeljne djelatnosti.
2. Određeni broj sadašnjih "fiktivnih" radnih mjesta pretvorit će se u određeni broj djelatnih ili stvarnih radnih mjesta.
3. Određeni broj djelatnika će ostvariti pravo na mirovinu, kada kupci između ostalog izmire obveze prema MIO.
4. Privatizacijom poduzeća koja mogu zadržati temeljnu djelatnost kupci će izmiriti ne male obveze prema djelatnicima, državi i dobavljačima.
5. Izvršit će se nova ulaganja.
6. Stvorit će se određeni broj novih radnih mjesta.

Radi naprijed navedenog privatizacija zaslužuje pozornost i trud, a kvantifikacija efekata bit će poznata kada se naprave Početne bilance i Program privatizacije.

II.3.2. POLJOPRIVREDA

Proizvodnja hrane danas predstavlja stratešku privrednu djelatnost. Stoga bi na području općine Grude ova grana trebala imati veliki strateški značaj, pogotovo ako se zna da se poljoprivrednom proizvodnjom često bavilo iz nužde, a ujedno je živjelo od poljoprivrede 70% stanovništva ovoga kraja.

Od ukupne površine općine Grude na poljoprivredne površine otpada oko 5.100 ha, ostalo su šume, pašnjaci i neobrađiva tla.

Prema strukturi zemljišta općina Grude posjeduje dobre uvjete za poljoprivrednu proizvodnju, zahvaljujući samom položaju i klimi. S obzirom na geomorfološke oblike i konfiguraciju terena, područje općine Grude može se svrstati u mikro-zone i to:

1. Mikro zona vodotoka i riječne doline,
2. Mikro zona brdskih zaravni s nadmorskom visinom od 200 – 270 m/n,
3. Mikro zona preko 270 – 600 m/n.

Prva mikro zona je pogodna za uzgoj povrtlarskih kultura, pa moglo bi se reći i za uzgoj ribe u dolini rijeke Vrlike i Tihaljine.

Druga mikro zona je po prostranstvu najveća, a čini je Bekijsko polje. U tom dijelu mogu uspijevati sve ratarske kulture, te jednim dijelom i vinova loza. U toj zoni nema naseljenih mjesta. To su pretežito plavni dijelovi polja u kojima skoro često dolazi do plavljenja zasijanih kultura.

Nadmorska visina treće zone se kreće preko 270 m i tu se nalazi većina naseljenih mjesta. Postoji još među-zona koja je vrlo značajna za uzgoj kultura koje bi zauzimale dobar dio površine s plasteničkim uzgojem hrane. Rasprostranjena je u predjelima naseljenog i nenaselejenog dijela visinskog predjela širom cijele općine.

Klimatske prilike općine Grude

Zahvaljujući mediteransko-umjereno-kontinentalnoj klimi u općini Grude gdje klimatski faktori dopuštaju uzgoj raznih kultura, poljoprivreda bi se mogla orijentirati za plastenike, što bi se pozitivno odrazilo na stanovništvo ovog kraja. Izrada gospodarskih, a svakako time i poljoprivrednih strategija u nizu županija i općina FBiH pa i ovoj nije ni malo slučajna, nego je plod činjenice da za pokretanje poljoprivredne proizvodnje upravo u sektoru hrane treba daleko manje novca, nego u drugim djelatnostima. Zato ova proizvodnja je najjeftinija jer osigurava ogromne količine organske tvari, bilo za hranu ljudi ili životinja.

Prethodno smo spomenuli da ovim područjem pretežito vlada mediteranska klima koju karakteriziraju duga i sušna ljeta, s blagim i kišovitim zimama. Srednja godišnja temperatura kreće se od 13 stupnjeva do 16 stupnjeva. Najtopliji mjesec je srpanj i ima srednju temperaturu iznad 25°C, a najhladniji je siječanj iznad 5°C. Godišnja količina padalina je znatna, ali nepovoljno raspoređena tijekom godine. Najviše oborina padne u svibnju mjesecu. Zahvaljujući blagim zimama tokom cijele godine moguća je vegetacija određenih kultura (trava, žitarica, zimskog povrća i dr.). Ljetne suše uvjetuju da ovo područje pod kulturama treba navodnjavati.

Pedološke prilike

Pedološki pokrivač ovog područja je dosta šarolik. Zastupljeni su sljedeći tipovi tla: crvenice, smeđa tla, aluvijalni nanosi i nešto močvarnog – glinenog tla. Tla uglavnom potječu od vapnenca, što čini A i B horizont. Aluvijalni nanosi tla su nastali taloženjem duž rijeka i potoka, koja ostavlja tekuća voda za vrijeme poplava. Smeđa tla na vapnencu imaju A – B – C profil. Močvarna tla se javljaju u nižim riječnim terasama. Za ova tla karakteristika je visoka razina podzemne vode.

Ukupna poljoprivredna površina

Tabela 3. Tablica prema katastru

UKUPNA POVRŠINA OPĆINE GRUDE JE 221 KM ²		
Oranice i vrtovi	5064	ha
Voćnjaci	7	ha
Vinogradi	115	ha
Livade	464	ha
Pašnjaci	5575	ha
Šumsko zemljište	10355	ha
Neplodna zemljišta	495	ha
Ukupna površina	22075	ha

Zemljište je nezamjenjiv, a pravilnim korištenjem i neuništiv činitelj poljoprivredne proizvodnje. Zemljište ostaje trajno ograničeni i ograničavajući činitelj proizvodnje i produktivnosti.

Prostorni razmještaj poljoprivrednih površina na prostoru Županije Zapadnohercegovačke, svakako određuje Imotsko-Grudsko polje koje je zatvorena dolina u kršu čija je površina oko 10.000 hektara. Hercegovački dio poznat pod nazivom Grudsko polje ima površinu oko 5400 ha, a hrvatski dio poznat pod nazivom Imotsko polje ima površinu 4600 ha. Nadmorska visina kreće se od 250 do 270 m/n. U njemu se voda zadržava od jesenskih kiša do ranog proljeća.

Danas u općini Grude ima 1850 seoskih domaćinstava, koja posjeduju poljoprivredno zemljište. Jedan od velikih problema je često neriješeno vlasništvo nad poljoprivrednim zemljištem, te usitnjenost posjeda.

Pregled zasijanih kultura u 2004.

- Pšenica	300 ha
- Ječam	300 ha
- Kukuruz	150 ha
- Povrće	<u>520 ha</u>
<u>Ukupno:</u>	1.270 ha

Industrijsko bilje

- Duhan	150 ha
---------	--------

Povrtno bilje

- Krumpir	400 ha (kao vodeća kultura)
- Ukupno povrće	520 ha.

Povrtlarstvo kao značajna grana ovog kraja ima izvanredne uvjete za uzgoj tijekom cijele godine u plastenicima, a zato postoje i izvanredni lokaliteti za uzgoj ranog povrća i cvijeća u plasteničkim uzgojima.

Stočarstvo

Stočarstvo u ovom kraju je vrlo značajna grana. Postoji uzgoj svih vrsta stoke od krupnog zuba do sitnog zuba. Također je u dobroj mjeri zastupljeno i peradarstvo.

Tabela 4. Brojno stanje stoke u 2005. godini

VRSTA	BROJNO STANJE
Goveda ukupno	814
Krave i steone junice	732
Ovce ukupno	1985
Ovce za rasplod	1647
Svinje ukupno	2125
Perad ukupno	24530
Od toga nesilice	18120
Koze	207
Košnice pčela	740

Stočarstvo je važna strateška grana u općini Grude, ali će se još više mjeriti kvalitetnim promjenama, nego s nekim osjetnim povećanjem broja grla.

U konstrukciji modela posebice se ističe hranidbeno usmjerenje preživača na voluminoznu krmu, paša – sijeno 80%. To je najrentabilnija pretvorba domaćih izvora krmiva u stočarske proizvode, što će vjerojatno postati budući ekonomski hranidbeni model obiteljskih farmi-gospodarstva.

Ovdje treba naglasiti da se u novije vrijeme pojavio i određeni broj poljoprivrednika koji su počeli s uzgojem visokokvalitetnih mliječnih goveda iz donacija koje je omogućio Zavod za zapošljavanje.

Peradarstvo

Zasada je peradarstvom u općini Grude zastupljeno u mnogim seoskim gospodarstvima, ali u vrlo malom opsegu (uglavnom proizvodnja za vlastite potrebe).

Poznato je da peradarstvo zauzima sekundarnu granu u razvojnom sustavu. Njeni će nositelji biti poduzetnici koji će se upustiti u konkurentsku utakmicu s ponudom uzgoja brojlerskog mesa i jaja iz uvoza. Strategija predviđa ideje o mogućnostima proizvodnje brojlera na području općine Grude.

Svinjogojstvo

Prema seoskoj tradiciji ovoga kraja većina seoskih domaćinstava uzgaja jednu ili dvije svinje za vlastite potrebe, a u novije vrijeme određeni broj domaćinstava počinje i s uzgojem po nekoliko svinja i za tržište.

Razvitak svinjogojske proizvodnje mogao bi se temeljiti na obiteljskim farmama, uzgojem rasplodnih krmača. Kao izvorni rasplodni materijal mogu se koristiti krmače čistih pasmina.

Poljoprivredno stanovništvo

Prije rata udio zaposlenih u poljoprivredi u općinama koje danas čine Županiju Zapadnohercegovačku bio je oko 22%. Današnji udjel zaposlenosti u poljoprivredi je oko 5%. Ovaj podatak s aspekta razvijenosti gospodarstva je i poželjan da se ostale grane gospodarstva bolje razvijaju. Osnovni činilac razvoja poljoprivrede jeste malo obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo, odnosno seljak. Otuda će izučavanje ekonomike svih činilaca koje izravno ili neizravno utječu na njega biti u središtu našeg interesiranja. Isto tako se infrastrukturi koja treba biti u funkciji seljačkih gospodarstava, odnosno poljoprivredne proizvodnje treba posvetiti dužnu pozornost.

Ovakav odnos otvara velike mogućnosti u pravcu intenzifikacije poljoprivredne proizvodnje i povećanja obujma proizvodnje namijenjene svjetskom tržištu, kome mi s ovih prostora možemo ponuditi značajnije količine specifičnih roba, koje nisu u stanju proizvesti na drugim prostorima, specijalno po kakvoći i prirodnosti.

Stanje poljoprivredne mehanizacije

Tabela 5. Stanje poljoprivredne mehanizacije na području općine Grude

VRSTA	BROJNO STANJE
Traktori do 26 kw (35 ks)	284
Traktori 27 do 37 kw (36 do 50 ks)	22
Traktori 38 do 66 kw (51 – 90 ks)	14
Traktori preko ove snage	7
Motokultivatori	870
Kombajni	4
Crpke za navodnjavanje	130
Motorne prskalice	30
Traktorske prskalice	7
Traktorske sijačice	5

S obzirom na trenutno korištenje poljoprivrednih površina može se reći da je brojno stanje poljoprivredne mehanizacije prilično zadovoljavajuće. Bez suvremene mehanizacije nema ni adekvatnih agrotehničkih mjera. S obzirom da se oranične površine dovoljno ne iskorištavaju, stanje je zadovoljavajuće, s tim što je treba osposobiti.

Budućnost razvitka poljoprivrede općine Grude

S obzirom na postojeće stanje u ovom području, kreativna i ulagačka klima, posebice nazočna u Hercegovini, Zapadnohercegovačkoj županiji, pa prema tome i u općini Grude dobra je pa i jedino moguća formula koja se nudi domaćoj ekonomiji. Jasno da ona sama po sebi ne sadrži jasno identificirane putove koji pojašnjavaju kako se do značajnih ciljeva stiže u različitim područjima ekonomskog života. Jedno od tih područja je svakako poljoprivreda, odnosno hrana u cjelini. Međutim, svi spomenuti dokumenti, uz priznavanje njene uloge samo su na manje ili više distanciran način teretili ovo područje ostavljajući prostor za dublje

iskorištavanje njenih razvojnih mogućnosti, u nekim drugim i to još uvijek čekanim zasebnim akcijama. Među onima koji su već pomalo krenuli s vlastitim planovima i realizaciji tih planova je proizvodnja u plastenicima, koju bi trebalo unaprijediti i proširiti uz pomoć Federacije BiH i Županije Zapadnohercegovačke, pa i općine.

Plastenička proizvodnja

Za ovo podneblje i ovo tlo najpogodnija i najisplativija poljoprivredna proizvodnja bila bi plastenički uzgoj povrća, cvijeća i neke vrste voća (jagode). S obzirom na dosta neobrađenog tla na području naše općine (zbog neisplativosti) smatramo da bi plastenička proizvodnja riješila i taj problem i riješila više problema nezaposlenosti, a da ne govorimo o ekonomskoj isplativosti takve proizvodnje. Uzgoj pod plastenicima je idealan način uzgoja, jer je ovo podneblje s toplom klimom s više sunčanih dana u godini najpogodnije za tu proizvodnju. S obzirom na više toplih dana bila bi manja potrošnja električne energije za zagrijavanje, (ekonomska pogodnost), a urod bi mogao trajati veliki dio godine. Ovo je tlo u kojemu, dokazano uspijevaju mnoge vrste povrća, što bi tijekom cijele godine moglo donositi bogate prinose, a i novčanu dobit proizvođačima. Cvijeće je također kultura koja bi, vjerujem dobro uspijevala i također bila ekonomski isplativa. Uzgoj jagoda se već pokazao uspješnim na kraškim poljima, pa vjerujem da bi ljudi i u našoj općini mogli i znali unaprijediti i tu kulturu.

Proizvodnja pod plastenicima ima mnoge prednosti. Tu je zaštićenost proizvoda od vremenskih nepogoda, produktivnost tijekom velikog dijela godine. Velika prednost je i zdravi proizvod. Danas se sve više u cijelom svijetu govori o zdravoj hrani, takvoj proizvodnji se posvećuje velika pozornost i ljudi postaju svjesniji prednosti takve, u svakom slučaju zdravije ishrane.

To je također jedna pozitivna strana proizvodnje pod plastenicima. Naime, to su površine zaštićene od vanjskih utjecaja. Proizvodi bi bili zaštićeni prirodnim preparatima, nepotrebna je uporaba pesticida i ostalih opasnih preparata. Takva proizvodnja ima sve prednosti, a ponavljam u našoj općini i velike izgleda za uspjeh. Uz stimulaciju, ljudi bi osnovali svoja poduzeća, unaprijedili poljoprivrednu proizvodnju, proizveli bi zdravu hranu, cvijeće ili neku drugu kulturu, koju bi bilo moguće proizvesti. Sve su to pozitivne strane te vrste proizvodnje, a sve to ima dodatnu težinu, ako se zna da bi imalo ekonomsku isplativost i da bi ljudi od toga mogli živjeti. Na proizvodnju pod plastenicima trebali bismo svi zajedno obratiti veliku pozornost, aktivirati se i nadamo se da uspjesi neće izostati.

Zaključak

Ovaj tekst planirane aktivnosti općine Grude za poboljšanje poljoprivredne proizvodnje u srednjoročnom razdoblju je dobar sažetak i osnovica za izradu detaljne studije u području poljoprivrede općine Grude. Svakako poljoprivredu treba sagledati u širem konceptu, koji se u zadnjim godinama snažno nametnuo kao koncept ruralnog razvitka. U ovom konceptu poljoprivreda igra samo jednu od uloga ukupnog razvitka ovog prostora u Grudama. U ovom slučaju potrebna je bolja suradnja između državnih organa vlasti i stručnjaka iz ovog područja, te poljoprivrednih proizvođača.

U okviru ograničenoga proračuna u našoj općini ipak u sljedećem razdoblju treba planirati, (ako već nisu) neka poboljšanja i izdvajanja iz proračuna za potrebe razvitka poljoprivredne proizvodnje i službi neophodnih za održivi razvitak:

- Oživjeti veterinarstvo
- Suradnja s poljoprivrednim stručnjacima širih profila

- Edukacija farmera uz pomoć određenih institucija
- Iskoristiti postojeće kapacitete u svim vidovima poljoprivrede.

II.3.3. TURIZAM

Turizam je djelatnost koja krasi širu hercegovačku regiju i obuhvaća planinski, morski, vjerski, lovni i seoski. On se oslanja na čistu prirodu i njezine raznolikosti, zanimljivu kulturnu prošlost i srdačne i gostoljubive ljude.

Razvitak turizma u Grudama nema dugu tradiciju i on je na prekretnici. Kriza razvitka turizma je povećana zbog Domovinskog rata i gubitka turističkog tržišta. Turistički sektor u tom procesu je izvrnut raznim utjecajima. Netransparentnost modela privatizacije i razvojno konzervativne strukture društvene moći, daju negativna iskustva koja koče pa i usporavaju razvojni proces. Turističko tržište je izuzetno osjetljivo na rat i terorizam. Pored toga hotelijerstvo, kao ekonomski najvažniji, ali i najosjetljiviji dio turističkog sektora, preuzelo je teret zbrinjavanja i smještaja izbjeglica i prognanika, što je dodatno devastiralo tehničku kvalitetu ponude.

Koristeći se geoprometnim položajem turističke usluge mogle bi donositi veliku svotu novca i potaknuti lavinu daljeg izgrađivanja i proširenja asortimana usluga. Razvitak turizma potiče daljnje izgrađivanje prometne infrastrukture (putove) i sve veću primarnu proizvodnju, posebno poljoprivredu.

Može se reći da se Grude nalaze na samim ulaznim vratima iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu. Općina je povezana modernim magistralnim putem na sjeveroistoku s općinom Široki Brijeg, prema jugoistoku s općinom Ljubuški, te novim modernim putem na sjeverozapadu s općinom Posušje, što općini Grude daje obilježje prometnog čvorišta. Grude su udaljene od Sarajeva 170 km, a od Mostara 40 km.

Ovaj prekrasni krajolik je obrastao niskim raslinjem tipičnim za kraške krajeve. Blizina mora daje ovom kraju i mediteranska obilježja i blagu mediteransku klimu, ali s vremenom na vrijeme zbog blizine planinskih masiva klima poprima i kontinentalna obilježja.

Od prirodnih ljepota izdvajaju se:

- **Jezero Krenica** u Drinovačkom polju. Kružnog je oblika promjera 300 m. Duboko je oko 50 m i nikad ne presuši. Od općine je udaljeno 12 km. Pune ga podzemni izvori, iako ga okružuju oranice i livade s istočne strane, kao i hrastova šuma sa sjevera. Uz jezero je izrađen športski centar, a uz obalu nasut pijesak tako da je stvorena umjetna plaža. Posebno je zanimljivo za ribolov i rekreaciju, kao i za aktivni odmor turista u smislu izleta, bavljenja športom i sličnim aktivnostima. Na jezeru Krenica se često organiziraju moto skupovi.
- **Peć Mlini** prepuni prirodnih ljepota u kojima izvire rijeka Tihaljina. Na izvorištu se nalaze zapuštene mlinice koje treba obnoviti.
- **Ravlića pećina** se nalazi neposredno iznad Peć Mlina i u njoj se nalaze ostaci neolitske kulture. Dubina joj je 95 m, širina otvora 28 m, a visina 20 m.
- **Cvitanjske stine,**
- **Ušće Nezdravice,**
- **Kupalište Copacabana,**
- **Prirodni fenomen Vrbina,**
- **Rijeka Matica – Tihaljina – Mlade – Trebižat** (to su sve njena imena).

Povijesni spomenici:

- **Arheološka nalazišta u Gorici** – krstionica iz IV.-VI. stoljeća, te crkva iz IX-X. stoljeća Svetog Ivana Krstitelja.
- **Nekropole stećaka u Ledincu, Tihaljini, Rašeljka i Ratac u Drinovima** - također su značajna turistička atrakcija u općini Grude.
- **Prekrasne crkve i samostani,**
- **Hrvatska arheološka zbirka Svetog Stjepana Prvomučenika u Gorici,**
- **Etnografski muzej u Gorici.**

Od turističko ugostiteljskih objekata treba istaknuti:

Hotele:

1. Hotel "GRUDE" – u procesu privatizacije – oko 60 ležajeva u 27 soba
2. Hotel "OTOK" – u Grudama

Motele:

3. Motel "KIWI" – u Ružićima
4. Motel "DORIN" – u Sovićima.

Danas se u sektoru ugostiteljstva javlja velik broj manjih poduzeća, koja zapošljavaju prosječno oko 5-6 djelatnika. Značajniji restorani su: San Antonio, Romansa, Milenium, Gagi, Restoran kod Barića, picerija Ajduk i drugi

Vjerski turizam, koji je sve rašireniji u svijetu, treba prepoznati kao element turističke destinacije, koja pruža sve veće prilive novca iz tog područja.

Turizam kao gospodarska djelatnost može na sebi osobit način doprinijeti ekonomskom i socijalnom razvitku mjesta, odnosno regije u kojoj se odvija. Ako je turizam prilagođen specifičnostima date regije može doprinijeti aktivnom očuvanju prirodnog i kulturnog naslijeđa.

1. Na području turističke ponude je potrebno poticati elemente kojima se postiže konkurentna prednost, odnosno podiže standard objekta ponude. To znači uvođenje financijskih olakšica i promicanje poboljšanja kvalitete, kontrola poštivanja standarda, obrazovanje zaposlenih i poduzetnika, podrška uzornim poduzećima, standardiziranje i dosljedna kontrola propisa o higijeni, natjecanja u kvaliteti, promicanje stranih ulaganja u ponudu, pogotovo onih koji donose više standarde i nova zvanja, te podršku brojnim metodama unapređenja menadžmenta.
2. Posebno područje mjera su one koje utječu na investicijske uvjete i usmjeravaju ulaganja koja su nužna za unaprjeđenje kvalitete turističke ponude. Na području promidžbe i organizacije turizma potrebno je poticati stvaranje tržišnog identiteta regije i pojedinih lokaliteta te objedinjavanje promidžbenih napora raznovrsnih gospodarskih subjekata. To znači poticati provedbu marketinške koncepcije na regionalnoj i na lokalnim razinama, koordinaciju marketinških nastojanja, izobrazbu vodećih kadrova u lokalnim turističkim zajednicama, formiranje zajednica za promidžbu, organiziranje i prezentiranje ponude po grupacijama i specifičnim skupinama, potpora lokalnim naporima na pojedinim tržištima. Na području ekologije mjere su usmjerene na određivanje gornje granice turističke izgrađenosti, kontrola ekoloških utjecaja, utvrđivanje smjernica za zbrinjavanje otpada i otpadnih voda te osiguranje kvalitete higijene.

3. Treba poticati obrazovanje za potrebe turizma, uvoditi nove sadržaje u turističko obrazovanje te podržavati institucije za unaprjeđenje turizma.
4. Veliki značaj imaju mjere na području infrastrukture. Može se djelovati na organiziranje načina prijevoza, uklanjanje prometa iz povijesnih jezgri naselja, na komunalnu infrastrukturu, poticanje turističkih poduzeća na izgradnju infrastrukture koja će služiti i lokalnom stanovništvu.
5. U poduzećima turističkog sektora županija bi trebala uvesti moderne metode poslovanja. To se naročito odnosi na područje investicija, unaprjeđenje kvalitete, izrade strateških marketing planova - unaprjeđenje menadžmenta hotela i restorana.

Kulturna manifestacija "Šimićevi susreti", tradicionalno u Grude i Drinovce dovodi najistaknutije javne i kulturne djelatnike. Tom prigodom se održavaju kazališne predstave, likovne izložbe, književne večeri i slično, a mladi se natječu u pisanju pjesama. Šimićevi susreti se održavaju u čast braće Antuna Branka i Stanislava Šimića, koji su rođeni u Drinovcima, a zbog veličine pjesnika Antuna Branka Šimića u okviru ove manifestacije uključena su i mjesta u kojima je boravio Antun Branko, kao što su Mostar i Široki Brijeg.

Turistička djelatnost u općini Grude

Prije nego što se uopće počne razmišljati o turizmu i o komercijalizaciji nekih prostora i objekata, mora se voditi računa o zaštiti spomenika kulture i prirodnih krajolika.

Važno je uvijek sagledati i problem urbanističko - ekološkog uređenja i zaštitu kulturnih spomenika. Ovaj problem se različito javlja i rješava u vremenu i prostoru na različite načine, posebno kod sakralnih objekata, ovisno o ljudima koji to bolje ili lošije vide i doživljavaju. Potrebno je educirati domaće stanovništvo i upozoriti ih na kulturna bogatstva i prirodne ljepote za koje smo svi skupa odgovorni i da svaki pojedinac može pridonijeti njihovoj zaštiti i očuvanju.

Zaštita spomenika kulture, a posebno sakralnih objekata, koji u Hercegovini oslikavaju povijest i događaje, je civilizacijski čin svakog naroda. U tom pogledu veoma je važno s urbano- ekološkog aspekta urediti te prostore i tako ih učiniti upotrebljivim za djelotvornije korištenje.

Smisao komercijaliziranja turizma, koji se temelji na kulturno - povijesnoj baštini, je povećati svijest o važnosti povijesti, okoliša i kulture kod stanovnika i kod posjetitelja pojedinog područja te osigurati razvoj gospodarskih mogućnosti zasnovanih na povijest, okolišu i kulturi područja.

Prirodni krajolici kao turistički potencijal i turizam temeljen na kulturnoj i povijesnoj baštini

Prirodni krajolici, koji mogu predstavljati razne oblike kao npr. planine, šume, jezera, rijeke, slapove, pećine, špilje i sl. koji su većinom u svom prvobitnom stanju, mogu privući velik broj posjetitelja. Sve je više turista koji žele odmor u prirodi u tišini i u čistom okolišu.

Upravo takva mjesta ima općina Grude, te ih može stručnom i odgovornom organizacijom turizma učiniti mnogobrojnim posjetiteljima dostupnim.

Mnoga mjesta i općine propuštaju mogućnost da poboljšaju svoje lokalno i regionalno gospodarstvo preko dobro isplaniranog i organiziranog očuvanja i promocije prirodnih,

povijesnih i kulturnih resursa. Tako i općina Grude ne koristi, odnosno premalo koristi svoje komparativne prednosti koje se odlikuju u brojnim prirodnim i kulturološkim lokalitetima.

Turizam koji se temelji na kulturno - povijesnoj baštini ujedinjuje više selektivnih vrsta turizma i to: ekoturizam, kulturni turizam, agrikulturni turizam ali isto tako turizam koji se temelji na prirodnim značajkama destinacije.

Turizam kulturno-povijesne baštine zahtjeva strategiju koja je usmjerena na razvoj ali i na marketing povijesnih, geografskih, kulturnih i prirodnih prednosti zajednice ili regije. Ovaj vid turizma će omogućiti posjetitelju da može iskušati jedno područje i doživjeti ga u prirodnom okruženju.

Povijesna autentičnost, dugoročna održivost, autohtona umjetnost i kultura, jedinstveno prirodno okruženje karakterizira ovaj oblik turizma. Isto tako se mora spomenuti da turisti svojim dolaskom posebnim atraktivnostima pomažu lokalnoj zajednici u očuvanju i obnavljanju prirodnih, povijesnih i kulturnih resursa za zadovoljstvo sadašnjih i pogotovo budućih generacija.

Kada je riječ o razvoju turizma kulturno povijesne baštine ili prirodnih krajolika, koji obuhvaća kako je već rečeno i ekoturizam, kulturni turizam, agrikulturni turizam itd., na području općine Grude onda se misli ponajprije taj oblik turizma organizirati kao oblik izletničkog turizma ili tranzitni turizam. Jer za početak razvoja ova selektivna vrsta zahtjeva najmanja ulaganja u prostoru odnosno nije odmah potrebna izgradnja čitave turističke strukture kao u boravišnim destinacijama (hoteli, restorani, športski tereni i sl.).

Ekonomska opravdanost razvoja turizma i kritički osvrt na dosadašnje stanje u općini Grude po pitanju turističke ponude

Turizam kao gospodarska djelatnost danas u svijetu predstavlja jednu od najprofitabilnijih gospodarskih djelatnosti. Međutim, ta djelatnost može se samo uspješno obavljati ukoliko se ona stručno organizira. Također zahtjeva velika ulaganja ne samo u objekte već i u stručno osoblje.

Gledajući na današnju situaciju u općini Grude možemo uočiti da nisu ispunjeni preduvjeti za početak i razvoj turizma kao jedne gospodarske djelatnosti. Prirodni faktori postoje ali ostali receptivni elementi nisu na zadovoljavajućoj razini.

Uzimajući u obzir broj zaposlenih u toj djelatnosti na ovom prostoru, može se zaključiti da njezin razvoj nije još ni započeo. Rad dosadašnje turističke zajednice za Zapadnohercegovačku županiju, sa sjedištem u Ljubuškom bio je u potpunosti neadekvatan i nekvalitetan. Sama općina Grude nije dosada pridavala važnost tom području, te nije vodila dovoljno brigu o zaštiti okoliša i očuvanja kulturne baštine.

Nakon domovinskog rata poljoprivreda je izgubila značaj na ovom prostoru i sve se više razvila trgovina, koja nažalost ne pridonosi baš stvarnom razvoju, jer bogati postaju još bogatiji a siromašni još siromašniji.

Premalo se proizvodi da bi se područje moglo konstantno razvijati i poboljšati standard ljudi, pogotovo onih koji pripadaju nižim slojevima društva. A upravo turizam kao jedna od vodećih gospodarskih grana u svijetu može pripomoći da se prirodni i kulturni preduvjeti jednog kraja valoriziraju i komercijaliziraju, a pri tome i dalje zaštite i sačuvaju.

Turizam bi otvarao nova radna mjesta, zadržavao bi obrazovane mlade ljude u mjestu, što je od velike važnosti za razvoj nekog područja, imao bi pozitivan utjecaj i na druge gospodarske grane kao što je npr. promet i ugostiteljstvo i na demografsku sliku kraja. Također je važno spomenuti da razvoj ove djelatnosti zahtjeva i stručno osoblje kao npr. vodiče, organizatore izleta tj. turističke agencije, prijevoznike i dr.

Za razvoj turizma od velikog značaja je privatno poduzetništvo, koje može i koje bi moralo biti glavni pokretač razvoja turizma. Aktiviranjem privatnog kapitala mogu se ostvariti glavne investicije koje su neophodne za početak razvoja izletničkog i tranzitnog turizma.

Današnje stanje turističke valorizacije je nezadovoljavajuće jer se radi na neprofesionalan način odnosno nekoliko pojedinaca pokušavaju promovirati i komercijalizirati prostore, no uspjeh je ograničen zbog manjkavosti suradnje između lokalne uprave, kulturnih institucija, crkve i dr.

Isto tako je potrebno stručno izraditi prostorne planove koji će omogućiti dugoročno očuvanje prirode od onečišćenja a istodobno mogućnost komercijalizacije kulturnih spomenika i arheoloških nalazišta. U skladu s navedenim potrebno je naglasiti da do sada još nisu načinjeni strateški i operativni dokumenti u funkciji promidžbe zaštite prirode i razvoja turizma Zapadnohercegovačke županije. Primjerice plan upravljanja zaštićenim područjem, procjena utjecaja na okoliš i dr.

Dosadašnji nedostaci u prezentaciji i razvoju turističkog proizvoda zasigurno su posljedica nekoliko razloga kao što je npr. kasno prepoznavanje turizma kao gospodarske grane a isto tako nedovoljno interesa za razvoj kvalitetne propagande i kvalitetnih programa prezentacije turističkog proizvoda.

Činjenica je bila i nedostatan interes državnih i lokalnih institucija te medijskih, političkih i financijskih struktura koji su zaobilazili bilo kakvo značajnije promoviranje ove općine i šire regije. Ovo su samo neki od razloga koji su odgovorni za današnje stanje u općini Grude.

Analiza stanja pravnih i fizičkih objekata na području općine Grude

PRAVNE OSOBE	BROJ OBJEKATA	FIZIČKE OSOBE	BROJ OBJEKATA
HOTELI	2	DISKO BAR	1
MOTELI	2	BUFFET	29
RESTORANI	3	CAFFE BAR	33
CAFFE BAR	2	BISTRO	5
		SLASTIČARNICA	4
		RESTORANI	6
		GOSTIONICA	7
		ZDRAVLJAK	4
		KONOBA	1
		PIZERIA	2
		BUREGDŽINICA	1
		SVAD. SALONI	3
		BRZA PREHRANA	17
		KAVANA	1
UKUPNO	9	UKUPNO	114

Na području naše županije djeluje :

1. Pravnih osoba (gospodarskih subjekata)	15
2. Fizičkih osoba	520

II.4. INFRASTRUKTURA

II.4.1. VODOOPSKRBA

Vodoopskrbni sustav Grude vodom se opskrbljuje iz izvora Grudsko Vrilo, udaljenog oko 4,5 km od općinskog središta Grude. Na lokaciji izvora izrađena su 4 bunara pojedinačnih kapaciteta 20x30 i 2x50 l/s, iz kojih se voda tlači u vodospremu "Grudsko Vrilo", obujma 750 m³, kote dna 352 m i kote vode 356 m nadmorske visine. Crpljenje iz bunara se vrši bez utvrđenog radnog režima, a uglavnom iz dva bunara kapaciteta 20l/s i 30 l/s. Vodosprema se puni kroz čelični (tlačni) cjevovod promjera 368/352,8 mm.

Vodosprema "Grudsko Vrilo" je središnja vodosprema sustava, i iz nje se gravitacijski opskrbljuje područje jugoistočnog dijela Imotsko-Bekijskog polja, kao i gornjeg dijela doline rijeke Tihaljine. Iz vodospreme se granaju dva glavna smjera opskrbe i to:

- azbestno-cementni tranzitno - opskrbeni cjevovod $\Phi 200/150$ mm, položen prema sjeverozapadu, koji služi za opskrbu područja naselja Sovići i Gorica, te
- azbestno-cementni tranzitno - opskrbeni cjevovod $\Phi 250$ mm, položen prema jugoistoku do naselja Grude, a iz kojeg se granaju azbestno-cementni cjevovodi promjera $\Phi 200$ i 150 mm za potrebe opskrbe područja naselja Dragićina, donji Mamići (Cerov Dolac i Pogana Vlaka), i Ružići.
- Izrađen je cjevovod Drinovačko Brdo – Puteševica (dovršen 2005.godine), ukupno priključeno 100 domaćinstava kao nastavak cjevovoda Slivno iz Republike Hrvatske.
- Cjevovod Nogale – Donji Vranješi – (Slivno RH9 do granice s BiH izrađen cjevovod $\phi 180$ PEHD osigurana dovoljna količina za Drinovačko Brdo i Puteševica, te mogućnost priključenja Zasida u MZ Tihaljina.

Kratka opis

Budući da postojeći vodoopskrbni sustav nije zadovoljavajući ni po kvaliteti opskrbe (nema dovoljno rezervoarskog prostora) a ni po kapacitetima izrađenih objekata (nedostatak profila tranzitnog cjevovoda – profila cijevi 250 mm) izrađeni su glavni projekti objekta poboljšanja sustava. Realizacijom ovog projekta poboljšala bi se vodoopskrba jugoistočnog dijela općina Grude (gdje se nalazi općinsko središte), a vodu bi dobila i nova naselja Donjih Mamića tj. Višnjica, Ledinac, Podledinac i Medovići, kao i naselje Dužice u Široko Brijeskoj općini.

Ukupno na ovom spomenutom području živi oko 10.000 stanovnika. Na ovom području nalazi se industrijska zona općine, tako da realizacijom ovog projekta stanovništvo, ali i industriju opskrbljujemo s dovoljnom količinom vode, što sada nije slučaj zbog uskog grla postojećeg cjevovoda od vodocrpilišta Grudsko Vrilo do općinskog središta Grude. Izgradnjom vodospreme "Sovići" znatno bi poboljšali vodoopskrbu sjeverozapadnog dijela općine.

Tehnički podaci

Glavni objekti ovog vodoopskrbnog sustava su:

- **vodocrpilište Grudsko Vrilo**, - postoje četiri bunara dubine 30-40 m u koje su uronjene crpke ukupnog kapaciteta 150 l/s, tip crpki „Pleuger“. Urađen je glavni projekt sanacije vodocrpilišta, a sanacijom i rekonstrukcijom doći će se i do većih količina vode koja će se moći crpiti na vodocrpilištu Grudsko Vrilo,

- **cjevovod "Grudsko vrilo"** - vodosprema Grude, sa spojnim cjevovodom od vodospreme Grude do distributivne mreže DUKTIL LIV DN 400 mmklase K-9, ukupne dužine 7623 m,
- **vodosprema "Grude"** V 2 x 500 m³
- **crpna postaja "BOBOŠKA"** Q=14 l/s i manometarskom visinom dizanja HN=160 m snaga motora 45 KW, dva crpna agregata, režim rada 1 + 1 (jedan radni, jedan pričuveni),
- **tlačni cjevovod crpna postaja Boboška** – vodosprema Višnjica s pripadajućim dijelom distribucijskog vodovoda Donjih Mamića. Tlačni cjevovod je projektiran od čeličnih cijevi promjera 168,3/4,5 mm, ukupna dužina tlačnog voda je 3600 m. Distributivni vod PEHD PE 100 DN 110, PN 16 dužine L = 2500 m
- **vodosprema Višnjica** V = 200 m³,
- **nastavak gravitacijskog transportnog** – distribucijskog cjevovoda vodosprema Višnjica – Ledinac, Podledinac

PEHD DN 225 mm	L = 1160 M	PN 10 bara
PEHD DN 160 mm	L = 1050 M	PN 10 bara
PEHD DN 110 mm	L = 4500 M	PN 10 bara
- **tlačni cjevovod C.S. Medovići – V:S Medovići**

PEHD PE 100 DN 140 mm	L = 450 m	PN 16
PEHD PE 100 DN 110 mm	L = 974 m	PN 10
- **povratni distributivni cjevovod** PEHD DN 110 mm L 0 1320 m NP 10 bara
PEHD PE 100 DN 160, PN 10 L = 130 m
- **crpna stanica Medovići** Q 8,34 l/s HN 71,2 m N = 5,80 KW (režim rada 1+1)
- **vodosprema Medovići** V = 100 m³
- **vodosprema Podledinac** V = 100 m³
- **vodosprema Sovići** V 0 2 x 250 m³.

"Vodoopskrbni sustav Grude" - Vodovod za naselja Drinovci i Tihaljina

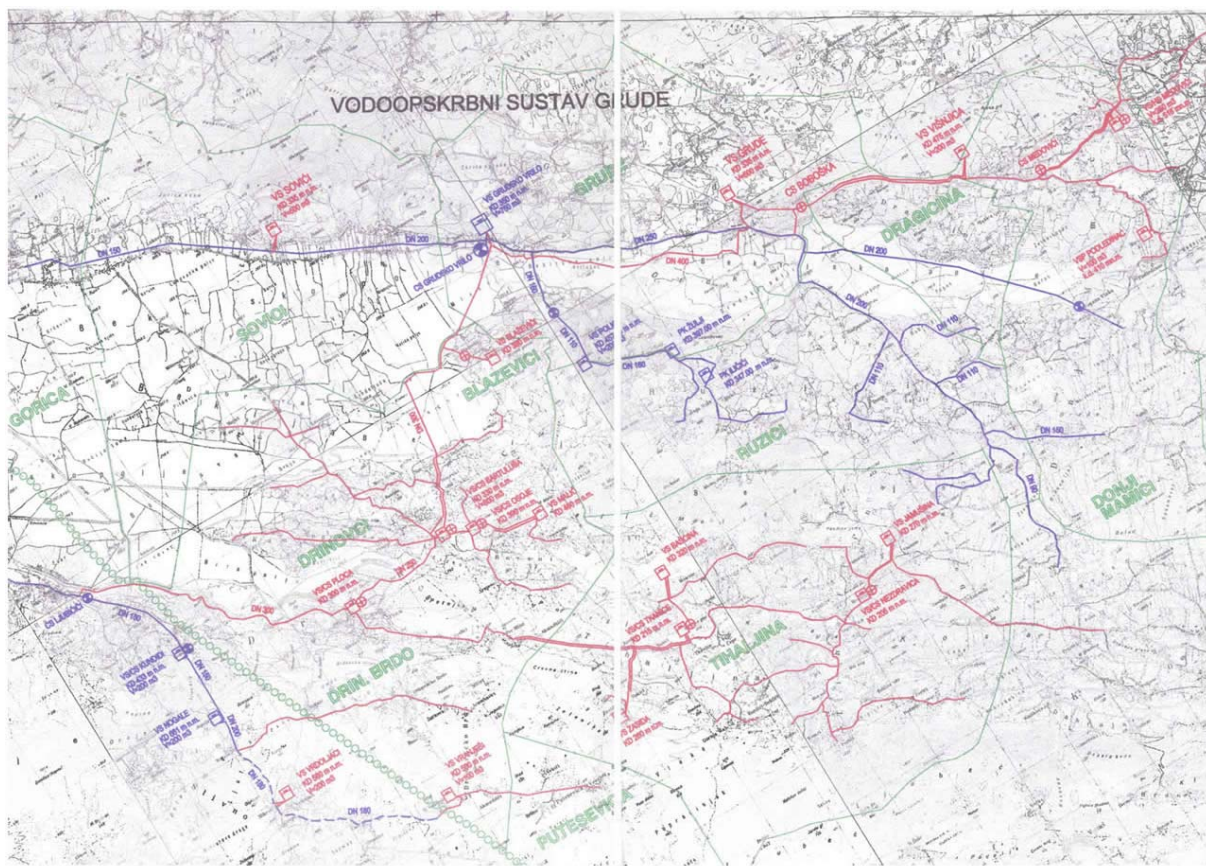
Predmetno područje, naselja Drinovci i Tihaljina, je sastavni dio područja općine Grude. Na predmetnom području živi 5000 stanovnika. Unutar navedenog područja nema izgrađenog javnog vodoopskrbnog sustava.

U tehničkom smislu predmetno područje se nalazi u blizini dvaju vodoopskrbnih sustava i to:

- Vodoopskrbnog sustava Grude (zahvat na Grudskom Vrilu) i
- Vodoopskrbnog sustava Imotski (zahvat na izvoru Opačac).

Godine 1996. izrađeno je rješenje kojim predmetno područje treba opskrbiti iz smjera sustava Imotski. Sustav Imotski vodom se opskrbljuje zahvatom na izvoru Opačac, izdašnosti 1500 l/s, te kao takav ima dovoljne količine vode i za područje koje pokriva ovaj dio općine Grude. Dogovorom između dviju država Hrvatske i Bosne i Hercegovine predviđeno je s ovog izvora dopremiti ukupno 45 l/s za potrebe naselja Drinovci i Tihaljina.

Jugoistočni ogranak vodoopskrbnog sustava Imotski izgrađen je od duktinog tranzitno – opskrbnog cjevovoda promjera 500/400/300 mm, kojom se proteže od vodospreme Karinido područja naselja Zmijavci i Runovići, a uz rub Imotskog polja. Kod naselja Ljubičići, gdje je izrađena crpna stanica Ljubičići, grana se za Slivno. Prije ogranka za Slivno, planiran je priključak za tranzitni cjevovod do područja Drinovci i Tihaljina u općini Grude (BiH).

Elementi planiranja – prostor i razdoblje planiranja

Prostor

Uži prostor obuhvaća (predmetno područje) naselja Drinovci, Blaževici i Tihaljina u općini Grude. Kako je projektnim zadatkom zadano da se iznova provede procjena potreba za vodom na području cijele općine Grude, u širi prostor obuhvata ulaze i sva ostala naselja općine Grude.

Naime, procjenom potreba na području općine Grude, kako cijelog područja, tako i samo određenih dijelova područja, bavilo se tijekom prošla dva desetljeća više autora. Različiti autori koristili su različite parametre planiranja. Imajući u vidu da je u međuvremenu izvršena procjena broja stanovništva, projektnim zadatkom je zadano da se izvrši provjera dosadašnjih obrada.

U daljnjem tekstu ovog poglavlja dati su elementi planiranja, kao što su planski period, kategorije potrošača vode, specifična potrošnja pojedinih potrošača vode. Te koeficijenti neravnomjernosti potrošnje, a na temelju kojih je izvršen proračun potreba za vodom.

Elementi planiranja nisu bili zadani projektnim zadatkom, već ih je projektant usvojio iz projektne dokumentacije i literature koja se bavila analizom potreba za vodom sličnih područja.

Plansko razdoblje

Početna godina planskog razdoblja je 2001. godina. Usvojeno plansko razdoblje je 30 god. Što je uobičajeno za dugoročne planove, tako da je završna godina planskog razdoblja

2030.godina. Ovakvo razdoblje planiranja omogućuje etapnu izgradnju što s ekonomskog i tehničkog aspekta ima više prednosti, a najznačajnije su:

- manja početna investicijska ulaganja
- izgrađeni objekti se u kraćem razdoblju amortiziraju
- pravilnija eksploatacija dijelova vodoopskrbnog sustava kao što su vodospreme, crpne stanice, cjevovodi
- mogućnost fleksibilnije gradnje vodoopskrbnog sustava prilagođen stvarnom razvoju općine.

Potrošači vode

Osnovne kategorije potrošača vode na promatranom području su: stanovništvo i ostala potrošnja

Stanovništvo

Polazna osnova za procjenu broja stanovnika su podaci o procjeni broja stanovnika iz 2001.godine. Početna godina planskog razdoblja je 2001. Plansko razdoblje je 15 i 30 godina. Završna godina planskog razdoblja je 2030. Za razdoblje planiranja od 2001. do 2030. godine broj stanovnika će se izračunati primjenom obrasca:

$$S_n = S_o(1+P/100)^n$$

Gdje je:

S_n – broj stanovnika na kraju planskog razdoblja

S_o – broj stanovnika na početku planskog razdoblja

P – prosječna stopa godišnjeg prirasta

n – broj godina planskog razdoblja

Kako je vidljivo iz Tabele 6. prirast stanovnika na širem području, izračunatom na temelju popisa stanovnika iz 1981., 1991. i 2001. godine za općinu Grude je negativan. Zato je usvojena prosječna stopa prirasta stanovništva za općinski centar Grude 1 % i ostala naselja 0,3 % godišnje. Stopa prirasta od 0,3 % predstavlja u 30-godišnjem razdoblju linearno povećanje broja stanovnika za 10 %.

Tabela 6. Prirast stanovnika

OPĆINA	Popis			Prirast			
	1981	1991	2001	91/81	01/91	01/81	Proj. prirast
Grude	3.378	3.598	3.346	0,6%	-0,7%	0,0%	1,00%
Ostala naselja	14.389	12.760	12.388	-1,2%	-0,3%	-0,7%	0,30%
Ukupno	17.767	16.358	15.734	-0,8%	-0,4%	-0,6%	0,30%

Podaci o očekivanom broju stanovnika, po naseljima općine Grude, u planskom razdoblju, dobiveni su na temelju polaznih podataka iz popisa stanovnika objavljenog 2001.godine.

Tabela 7. Planirani broj stanovnika

.	Općina	Mjesto	popis	pros. prirast	prognoza	
			2001		2015	2030
1.	Grude	Grude	3.346	1,00%	3.846	4.465
2.		Blaževići	163	0,30%	170	178
3.		Borajna	139	0,30%	145	152
4.		Donji Mamići	1.494	0,30%	1.558	1.630
5.		Dragićina	733	0,30%	764	800
6.		Drinovačko brdo	385	0,30	401	420
7.		Drinovci	2.474	0,30	2.580	2.699
8.		Gorica	933	0,30	973	1.018
9.		Jabuka	63	0,30	66	69
10.		Puteševica	102	0,30	106	111
11.		Ružići	1.617	0,30	1.686	1.764
12.		Sovići	2.573	0,30	2.683	2.807
13.		Tihaljina	1.712	0,30	1.785	1.867
		Ukupno	15.734		16.765	17.978

Ostala potrošnja

Ostala potrošnja se odnosi na potrošnju vode za privatna domaćinstva: zalijevanje okućnica i stočarstvo. Podaci o očekivanom broju domaćinstava, po naseljima općine Grude, u planskom razdoblju, dobiveni su na temelju polaznih podataka iz popisa stanovnika i domaćinstava, objavljenog 2001.godine.

Tabela 8. Planirani broj domaćinstava

	Općina	Mjesto	popis	prognoza	
			2001	2015	2030
1.	Grude	Grude	837	962	1.117
2.		Blaževići	36	41	44
3.		Borajna	31	35	38
4.		Donji Mamići	376	374	407
5.		Dragićina	163	183	200
6.		Drinovačko Brdo	93	96	105
7.		Drinovci	491	619	675
8.		Gorica	230	233	254
9.		Jabuka	16	16	17
10.		Puteševica	25	26	28
11.		Ružići	415	404	441
12.		Sovići	677	643	702
13.		Tihaljina	394	428	467
		Ukupno	3.784	4.059	4.495

Napomena:

Kod proračuna ukupne površine okućnica za općinski centar Grude je pretpostavljeno da je broj domaćinstava s okućnicom 25% od ukupnog broja.

Specifična potrošnja

Specifična potrošnja uzeta kako slijedi:

- **potrošnja po stanovniku na dan:**
 - općinsko središte 250 l
 - ostala naselja 200 l
- **potrošnja po grlu krupne stoke na dan** 40 l
- **potrošnja po grlu sitne stoke na dan** 20 l
- **potrošnja za okućnice** (prosječna površina 300 m²) 0,5 l/s/ha

Oscilacije potrošnje

Koeficijent dnevne neravnomjernosti su usvojeni prema literaturi, a s obzirom na karakter naselja.

Koeficijent dnevne neravnomjernosti:

- veća naselja $k_d = 1,5$
- ostala naselja $k_d = 2,0$

Koeficijent satne neravnomjernosti

- veća naselja $k_s = 1,8$
- ostala naselja $k_s = 2,4$

Za "ostalu potrošnju" su usvojeni isti koeficijenti neravnomjernosti kao i za stanovništvo jer se opskrba vodom za potrebe stočnog fonda u privatnom vlasništvu, odnosno za zalijevanje okućnica odvija na istom mjestu kao i za stanovništvo.

II.4.2 .KANALIZACIJA

Općina Grude po popisu stanovništva izgleda ovako:

- 1991.god. : 15.976 - od toga općinski centar 3.200
- 2004.god. : 15.740 - od toga općinski centar 3.800

Udio općinskog stanovništvo koje je prijavljeno na kanalizaciju je 9,53 %.

Broj stanovnika obuhvaćenog kanalizacijom je 1.500.

Dužina kanalizacijske mreže je 9,6 km.

Specifična dužina kanalizacije po stanovniku je 6,4 m/st.

Ukupno ispuštena količina vode je 553m³/d.

Lokacija ispusta otpadnih voda je ponor u Grudskom polju.

II.4.3. ELEKTROENERGETSKA SITUACIJA

1. Tehnički opis postojećeg stanja 10 kv mreže

Cjelokupna 10 kV mreža u općini Grude se opskrbljuje električnom energijom iz TS 110/35/10 kV "Grude". Navedena transformatorska stanica se opskrbljuje preko DV 110 kV Grude-Široki Brijeg, dok istu prosljeđuje preko DV 110 kV Grude-Posušje prema TS 110/35/10 kV "Posušje".

Unutar TS 110/35/10 kV "Grude" instalirana su dva trofazna tronamotajna energetska transformatora sljedećih podataka:

Transformator T ₁	
• Prijenosni omjer	110±10*1,5%/36,75/10,5 kV
• Nazivna snaga	20/14/14 MVA
• Grupa spoja	Y/y ₀ /d5
• Napon kratkog spoja	u _{k1-2} =10,09 %
	u _{k1-3} =17,7 %
	u _{k2-3} =5,7 %
Transformator T ₂	
• Prijenosni omjer	110±10*1,5%/36,75/10,5 kV
• Nazivna snaga	16/16/10,7 MVA
• Grupa spoja	Y/y ₀ /d5
• Napon kratkog spoja	u _{k1-2} =9,66 %
	u _{k1-3} =14,42 %
	u _{k2-3} =4,79 %

Kako je vidljivo iz dosada iznesenoga unutar transformatorske stanice postoji i 35 kV postrojenje. Ovo postrojenje se sastoji od dva transformatorska polja, mjernog polja te jednog vodnog polja na koje je priključen DV 35 kV Grude-Posušje. Ovaj dalekovod služi kao rezervno napajanje TS 110/35/10 kV "Posušje" iz TS 110/35/10 kV "Grude" ili obrnuto.

U daljnjem tekstu predstavljeni su podaci o presjecima i dužinama kao i instaliranoj snazi transformatorskih stanica 10/0,4 kV na pojedinim 10 kV odvodima iz TS 110/35/10 kV "Grude".

1.1. DV 10 kV Gorica (odvod broj 1)

Ovaj 10 kV odvod je pretežito nadzemni, dok je kabelski samo izlaz iz transformatorske stanice TS 110/35/10 kV Grude i to u neznatnoj dužini. Točni podaci nalaze se u sljedećoj tablici:

Vrsta i tip voda/kabela	Dužina (km)
Kabel XHE 49-A 1*150 mm ²	0,675

Kabel XHE 49-A 1*70 mm ²	1,96
Uže Al/Če 50/8 mm ²	6,965
Uže Al/Če 35/6 mm ²	7,453
Uže Al/Če 25/4 mm ²	4,017
Ukupna dužina:	21,07

Preko ovog 10 kV odvoda se električnom energijom napaja 26 transformatorskih stanica, čija je ukupna instalirana snaga 4.510 kVA.

1.2. DV 10 kV Drinovci (odvod br. 2)

DV 10 kV Drinovci ima samo kabelski izlaz iz transformatorske stanice TS 110/35/10 kV Grude u dužini od 1.160 m, dok je ostali dio dalekovoda nadzemni. Točni podaci o dužinama i presjecima nalaze se u sljedećoj tablici:

Vrsta i tip voda/kabela	Dužina (km)
Kabel XHE 49-A 1*150 mm ²	1,445
Kabel XHE 49-A 1*120 mm ²	0,045
Kabel XHE 49-A 1*70 mm ²	0,264
Uže Al/Če 50/8 mm ²	4,055
Uže Al/Če 35/6 mm ²	2,12
Uže Al/Če 25/4 mm ²	28,49
Ukupna dužina:	36,419

Preko ovog dalekovoda se napaja 30 transformatorskih stanica s ukupno instaliranom snagom 4.560 kVA.

1.3. DV 10 kV Pivovara-Tihaljina (odvod br. 3)

Za DV Pivovara-Tihaljina može se reći kako je kombinacija kabelskog i nadzemnog voda iz razloga što se u prethodnom periodu (do 2004.g.) dio transformatorskih stanica u gradu napajao preko čisto kabelskog voda (tri stanice ukupno instalirane snage 6.260 kVA, od čega se koristi 3.630 kVA), dok je dio transformatorskih stanica na području Tihaljine (23 trafostanice ukupno instalirane snage 2.880 kVA) bio napojen zračnim dalekovodom. Znači ukupna instalirana snaga svih transformatorskih stanica je na ovom odvodu je 9.140 kVA. Podaci o točnim dužinama i presjecima na ovom odvodu dani su u sljedećoj tablici:

Vrsta i tip voda/kabela	Dužina (km)
Kabel XHE 49-A 1*185 mm ²	2,28
Kabel XHE 49-A 1*150 mm ²	4,58
Kabel XHE 49-A 1*70 mm ²	0,320
Uže Al/Če 50/8 mm ²	0
Uže Al/Če 35/6 mm ²	0,720
Uže Al/Če 25/4 mm ²	23,43
Ukupna dužina:	31,33

1.4. DV 10 kV Ružići (odvod br. 4)

Na ovom 10 kV odvodu samo je izlaz iz transformatorske stanice TS 110/35/10 kV Grude kabelski i to u dužini od 150 m, dok je ostali dominantni dio nadzemni. Podaci o presjecima i dužinama se nalaze u sljedećoj tablici:

Vrsta i tip voda/kabela	Dužina (km)
Kabel XHE 49-A 1*150 mm ²	0,150
Uže Al/Če 50/8 mm ²	1,095
Uže Al/Če 25/4 mm ²	23,00
Ukupna dužina:	24,245

Preko ovog 10 kV odvoda se napaja 18 transformatorskih stanica, instalirane snage 1.800 kVA.

1.5. DV 10 kV Ledinac (odvod br. 5)

Kao i na prethodnom odvodu tako i na ovom samo je izlaz iz transformatorske stanice TS 110/35/10 kV Grude kabelski i to u dužini od 380 m, dok je ostali dominantni dio nadzemni. Podaci za DV Ledinac:

Vrsta i tip voda/kabela	Dužina (km)
Kabel XHE 49-A 1*150 mm ²	0,380
Uže Al/Če 50/8 mm ²	4,640
Uže Al/Če 35/6 mm ²	0,020
Uže Al/Če 25/4 mm ²	16,96
Ukupna dužina:	22,00

Na ovom odvodu je ukupno instalirano 18 transformatorskih stanica s ukupnom snagom 2.460 kVA.

1.6. KO 10 kV Boboška (odvod br. 6)

KO 10(20) kV je potpuno kabelski, a s ovog odvoda je napojeno ukupno 4 transformatorske stanice, instalirane snage 3.830 kVA. Dužine na ovom odvodu su predstavljene u sljedećoj tablici.

Vrsta i tip voda/kabela	Dužina (km)
Kabel XHE 49-A 1*150 mm ²	0,710
Kabel EHP 48 1*95 mm ²	1,750
Ukupna dužina:	2.460

1.7. KO 10 kV Grude-Grad (odvod br. 7)

KO 10(20) kV je potpuno kabelski, a s ovog odvoda je napojeno ukupno 4 transformatorske stanice, instalirane snage 2.290 kVA. Dužine na ovom odvodu su predstavljene u sljedećoj tablici.

Vrsta i tip voda/kabela	Dužina (km)
Kabel XHE 49-A 1*150 mm ²	0,565
Kabel EHP 48 1*95 mm ²	0,835
Ukupna dužina:	1,400

1.8. DV 10 kV Kočerin (odvod br. 8)

DV Kočerin je u potpunosti nadzemni a preko njega se napaja 15 transformatorskih stanica instalirane snage 2.150 kVA. Podaci o dužinama za DV Kočerin:

Vrsta i tip voda/kabela	Dužina (km)
Uže Al/Če 95/15 mm ²	4,640
Uže Al/Če 25/4 mm ²	14,99
Ukupna dužina:	19,63

Ovaj dalekovod je dijelom kako se vidi iz tablice izveden užetom Al/Če 25/4 mm² u klasičnoj izvedbi na drvenim i betonskim stupovima a drugim dijelom dalekovodom na čelično-rešetkastim stupovima i vodičima Al/Če 95/15 mm². Ovaj dio dalekovoda je u biti dio nekadašnjeg DV 35 kV Grude-Široki brijeg koji je izgubio svoju osnovnu namjenu jer u TS 110/x kV u Širokom Brijegu ne postoji 35 kV postrojenje, a nekadašnja TS 35/10 kV u Širokom brijegu (kao krajna točka ovog dalekovoda) više nije u funkciji. Stoga se dio ovog dalekovoda koristi za napajanje električnom energijom dijela općine Široki brijeg, Kočerin, a pogonski napon je 10 kV.

2.Transformatorske stanice

U općini Grude ima ukupno 125 transformatorskih stanica s ukupnom instaliranom snagom od 28 920 kVA.

3. Niskonaponske mreže 0,4 kv

Popis niskonaponskih mreža u općini grude bio bi poduži jer sadrži ukupno 118 mreža. Dobar dio niskonaponske mreže je obnovljen, te je u dobrom stanju. Međutim još uvijek u dijelovima općine postoje tzv. "sive zone" u kojima se mora ulagati napore za poboljšanje stanja.

II.4.4. PROMETNA INFRASTRUKTURA

Javne ceste u BiH su podijeljene u tri kategorije:

- magistralne ceste
- regionalne ceste

- lokalne ceste

Klasifikacija cesta na magistralne, regionalne i lokalne je administrativna i pravna koja se fokusira na odgovornost gospodarenja cestama. Većina magistralnih cesta je asfaltirana dok regionalnih cesta ima i makadamskih.

Magistralna cesta M6 Gorica –Grude - Ljubuški - Čapljina prolazi općinom Grude u dužini od 21.125 m. Tehnički elementi ceste su skromni, a širina kolnika je 6,00 m. općinama. Međutim položaj prije svega magistralne ceste M-6 na području Gruda stvara velike teškoće, jer ista dijelom prolazi kroz samo središte grada i naseljena mjesta Sovići, Gorica na kome se obavlja sav tranzitni i lokalni promet. Stoga se počela graditi zaobilaznica Jamine - Prispa koja će rasteretiti dio prometa koji ide prema Ljubuškom.

Postoje 3 regionalne ceste;

1. Regionalna cesta R420 Ričine – Posušje – Grude dužine 20 km je nova cesta. Tehnički elementi ceste su dobri izuzev na dijelu Grude – Kreštalica dužine 3 km gdje su skromni.
Širina kolnika je:

- 10,10 m na 7 km
- 7,10 m na 10 km i
- 6,00 m na 3 km

Dio ove ceste je dio južne obilaznice Posušja. Izgrađenost prostora uz cestu je minimalna.

2. Regionalna cesta Privalj – Grude(Boboška) dužine 12 km. Tehnički elementi ceste su dosta skromni, a širina kolnika je 6,00 m izuzev na dijelu Musine strane gdje je 9 – 10 m. Izgrađenost prostora uz cestu je oko 40 %.

3. Regionalna cesta R421 Sovići – Drinovci – Tihaljina – Klobuk dužine 20 km. Tehnički elementi su dosta skromni, posebno na dijelu kroz Drinovce. Širina kolnika je 6,00 m izuzev na dijelu kroz Drinovce gdje je manja. Izgrađenost prostora uz cestu je minimalna do 20 %.

Kako je vidljivo, magistralna cesta M6 je ključna prometnica koja povezuje prostor županije, a istovremeno predstavlja značajnu prometnu sponu u povezivanju širih prostora Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. Mreža regionalnih cesta je dobro razvijena i zajedno sa magistralnim cestama i značajnom mrežom lokalnih cesta povezuje sva značajnija naselja.

Pregled cesta u općini Grude				
Duljine cesta u općini (u km)				
Broj ceste	magistralne ceste		regionalne ceste	
	1991.	2005.	1991.	2005.
M 6	21.125	21.125		
R 420			6.160	6.160
R 420a				7.500
R 421			18.120	18.210
U K U P N O	21.125	21.125	24.370	31.870

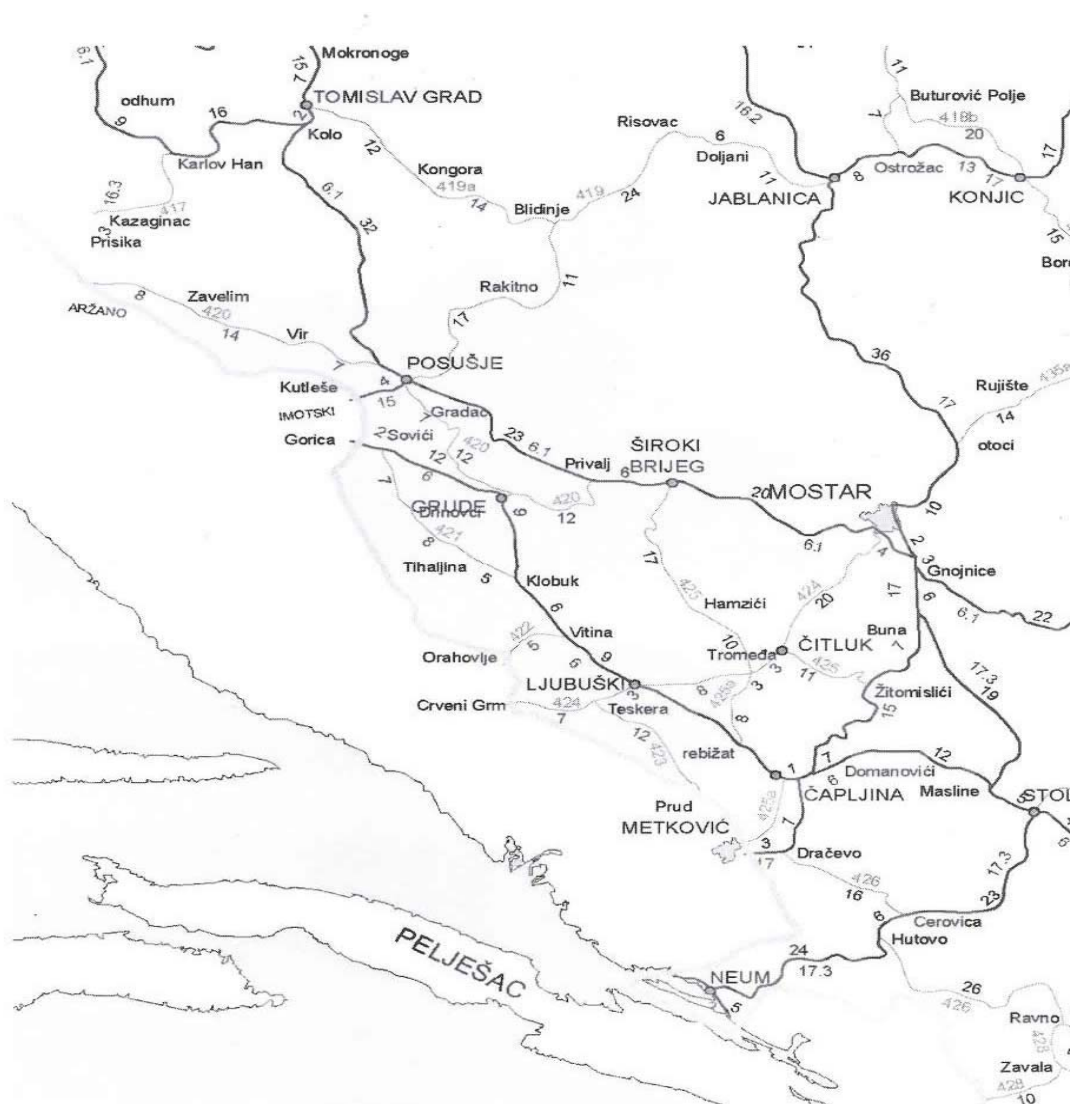
Intenzitet prometa na mreži magistralnih cesta

R.br.	Cesta	Dionica	Mjesto brojanja	PGDP	PLDP
1.	M6	Granica Žup.(Gorica)-Sovići	Gorica	5078	5671
2.	M6	Sovići – Grude	Bob. draga	4604	5063
3.	M6	Grude – Klobuk	Klobuk	3070	3657

Intenzitet prometa na mreži regionalnih cesta

R.br.	Cesta	Dionica	Mjesto brojanja	PGDP	PLDP
1.	R 420	Privalj – Grude	Medovići	2881	3010
2.	R 420a	Grude – Posušje	Lipovice	2662	2975
3.	R421	Sovići – Klobuk	Drinovci	810	793

PGDP = procijenjeni godišnji dnevni promet

II.4.5. TELEKOMUNIKACIJSKA INFRASTRUKTURA

Komutacije

Područja općine Grude je pokriveno sa 6 RSS-ova i 2 ASM-a, kako slijedi:

- RSS-AXE Grude pokriva područje Višnjica, Dragićina, Grude grad, Pocrte, Grudsko Vrilo, Vručice, Alagovac. Instalirano je 1972 POTS¹ priključka, a iskorišteno 1698 i 128 ISDN² priključka, a iskorišteno 128, te odnedavno i ADSL³: 96 POTS i 32 ISDN. Centrala omogućuje sve osnovne i dodatne usluge koje pruža HT Mostar.
- RSS-AXE Sovići pokriva područje uključujući Bobanovu Dragu do graničnog prijelaza Vinjani Donji. Instalirano je 1152 POTS-a, a iskorišteno 1063 i 64 ISDN, a iskorišteno 35. Centrala omogućuje sve osnovne i dodatne usluge koje pruža HT Mostar.
- RSS-AXE Drinovci pokriva područje Drinovaca i Blaževića. Instalirano je 768 POTS, a iskorišteno 655 i 32 ISDN, a iskorišteno 16. Centrala omogućuje sve osnovne i dodatne usluge koje pruža HT Mostar.
- ASM-AXE Drinovačko Brdo pokriva područje Drinovačkog Brda i Puteševice (Tihaljina). Instalirano je 120 POTS, a iskorišteno 102. Postoji mogućnost i za ISDN priključke, ali do sada nije bilo većeg interesa za pružanje takve vrste usluge. Centrala omogućuje sve osnovne i dodatne usluge koje pruža HT Mostar.
- RSS-AXE Tihaljina pokriva područje Tihaljine, Podgradine i Peć Mlina (Drinovci). Instalirano je 384 POTS, a iskorišteno 308. 32 ISDN priključka predviđena su planom za 2006. godinu. Centrala omogućuje sve osnovne i dodatne usluge koje pruža HT Mostar.
- RSS-AXE Ružići pokriva područje Ružića, Marića Strane, Cerova Doca, (Borajna je pokrivena sa RSS Grljevići Općina Ljubuški). Instalirano je 384 POTS, a iskorišteno 302 i 32 ISDN, a iskorišteno 6. Centrala omogućuje sve osnovne i dodatne usluge koje pruža HT Mostar.
- RSS-AXE Medovići pokriva područje Medovića i Ledinca. Instalirano je 256 POTS, a iskorišteno 136.
- ASM-AXE Pogana Vlaka pokriva područje Pogane Vlake te dio Ružića do Kampa Dubrava. Instalirano je 120 POTS. Postoji mogućnost i za ISDN, ali nije bilo većih zahtjeva. Centrala omogućuje sve osnovne i dodatne usluge koje pruža HT Mostar.

¹ POTS – Plain Old Telephone Service, termin kojim se označava obična analogna telefonska linija.

² ISDN - Integrated Services Digital Network - Naziv za novu digitalnu telekomunikacijsku mrežu koja zamjenjuje staru analognu. Uz mnogobrojne dodatne usluge u telefoniji omogućuje brži (64 ili 128 kbps) i kvalitetniji pristup Internetu (kod ispravno konfiguriranog sustava nema oscilacija u brzini spajanja i brzini prijenosa podataka koja je tada konstantna na 64 ili 128 Kbps).

³ ADSL - ADSL (Asymmetric Digital Subscriber Line) - ADSL je verzija DSL tehnologije (DSL tehnologija omogućava spajanje na Internet mnogostruko većom brzinom od modema ili ISDN-a. Kao i ISDN, DSL linija je u potpunosti digitalna, no za razliku od ISDN veze, DSL je stalna veza, što znači da je računalo stalno spojeno na Internet.). Pojam asimetričan (asymmetric) označava da je brzina veze ISP->korisnik (downstream) drugačija, odnosno veća od veze korisnik->ISP (upstream).

Ukupno je instalirano 4976 POTS-a (na svim centralama su isključivo direktni brojevi nema dvojnika) od toga je iskorišteno 4365 i dok je od 256 ISDN priključka trenutno iskorišteno 185. Montaža ADSL-a na RSS-u Grude je završena i ovih dana će se dana započeti sa realiziranjem podnesenih zahtjeva.

Prijenosni putovi

Sve centrale su povezane sa centralom u Grudama, a Grude sa Tranzitnom centralom Posušje putem optičkih kabela.

- **Grude – Posušje** sa 622 MB/s povezano preko: Sovići-Imotski-Posušje. Trenutno je u izradi projektna dokumentacija za direktno povezivanje Grude-Posušje (zaobilaznica). Plan investicija za 2006. godinu. Problem se javio zbog neriješene građevinske dozvole, te imovinsko pravnih odnosa na navedenoj dionici.
- **Grude-Sovići** 34 Mb/s
- **Drinovci-Sovići** 8 Mb/s
- **Drinovačko brdo** – Sovići 8 Mb/s
- **Tihaljina – Grude** 8 Mb/s
- **Ružići – Grude** 8 Mb/s
- **Pogana Vlaka – Grude** 8 Mb/s

Mreže

Novo urađene mreže:

- **Grude:** urađena je kompletna primarna DTK od Bobanove Drage do Marića Strane, te od Gruda do Medovića kompletna Dragićina, Višnjica i Medovići nova DTK i novi kabele.
- **Sovići:** urađena je kompletno nova mreža na području RSS Sovići.
- **Drinovci:** urađena je kompletno nova mreža na području RSS-a Drinovci-
- **Drinovačko Brdo:** urađena je kompletno nova mreža na području RSS - Drinovačko Brdo.
- **Tihaljina:** urađena je kompletna primarna DTK od Klobuka do Drinovaca uz glavnu cestu. Nova DTK i mreža od Tihaljine do Peć Mlina, te od Tihaljine do Podgradine (do prijašnje centrale u Podgradini).
- **Ružići:** urađena je primarna kanalizacija od RSS-a Ružići do Borajne, odnosno Klobuka, te od RSS-a do Polica, a pojedini dijelovi Potpuna DTK.

- **Medovići:** urađena je kompletna nova mreža na području Medovića, RSS Medovići-Ledinac kompletna nova mreža na području koje je pokriveno internim vodovom.
- **Pogana Vlaka:** primarna DTK I mreža od ASM-a Pogana Vlaka do Magistralnog pravca Grude Ljubuški, te do kampa u Dubravi.

Planom za 2006 godinu predviđeno je sljedeće:

- **Grude:** ulica A, Šimića kompletno nova mreža, Grudsko Vrelo te Alagovac.
- **Ružići:** Cerov dolac sve do Škorića, jedini zaseok koji na području Općine Grude nema telefon uz Cere.

Bazne stanice GSM mreže

Područje općine je kvalitetno pokriveno GSM signalom sa sljedećih lokacija:

- **Ružići - Malič** pokriva područje naselja Drinovci, Sovići, Gorica, Tihaljina, Višnjica, Ružići, Dragićina i Ledinac. Kapacitet bazne stanice je 76 govornih kanala.
- **Sovići – Dubrava** pokriva područje naselja Drinovci, Sovići, Gorica, Grudsko Vrilo i Blaževići. Kapacitet bazne stanice je 44 govorna kanala.
- **Grude – Dvorana** pokriva područje naselja Grude. Kapacitet bazne stanice je 44 govorna kanala. Postoji mogućnost brzog pristupa podataka – EDGE tehnologija s brzinom pristupa od 200 kbps.
- **Grude – Eronet** pokriva područje naselja Grude. Kapacitet bazne stanice je 52 govorna kanala. Postoji mogućnost brzog pristupa usluzi prijenosa podataka – EDGE tehnologija s brzinom pristupa do 200 kbps.
- **Grude – Dužice** pokriva područje naselja Ledinac, Pogana Vlaka, Borajna i Cerov Dolac. Kapacitet bazne stanice je 44 govorna kanala.

Uskoro će biti puštena bazna stanica **Alagovac**, koja će značajno popraviti kvalitetu GSM signala za naselja na dijelu prometnice M6: Bobanova Draga, Grudsko Vrilo, Vručice i Pocrte.

Tehnologija koju u mobilnoj mreži koristi JP HT d.o.o. Mostar omogućuje sve standardne usluge 2G mobilne mreže (govor, faks, VMS) i 2.5G mobilne mreže (EDGE, MMS, WAP).

II.5. OBRAZOVANJE

Kratak osvrt na povijest obrazovanja u općini Grude

Prvi pisani dokazi organiziranog obrazovanja na prostoru današnje općine Grude datiraju još iz 19. stoljeća, i naravno, prvi koji su sustavno radili na organiziranju obrazovanja bili su franjevci, točnije, bio je to fra Petar Kordić koji 1853. godine u Gorici osniva prvu školu u župnom uredu. U toj školi se učio čak i latinski jezik, a u tu školu su dolazila i djeca iz Imotskog. Od te škole poslije su nastale škole u Sovićima i Gorici. Školske 1904/05 otvorena je prva četvero razredna škola u Gornjim Sovićima, a nešto kasnije i četverorazredna osnovna škola u Grudama. Te godine u Sovićima su upisana u prvi razred 73 učenika.

Osmogodišnja osnovna škola u Drinovcima osnovana je 1962. godine, a takva škola u Grudama otvorena je 1960. godine. Posebno je zanimljiv podatak da je već za četiri godine od otvaranja osmogodišnje škole u Grudama došlo do otvaranja srednje škole, Gimnazije Grude koja djeluje od školske 1964./65. godine.

Sve ove škole djeluju i sada, s tim da im se kao organizirani oblik obrazovanja u međuvremenu priključio i Dječji vrtić Grude, te Osnovna glazbena škola Grude.

U kratkom povijesnom osvrtu na školstvo u općini Grude treba imati na umu činjenicu kako se školski sustav kao takav nebrojeno puta mijenjao isključivo u ovisnosti od društveno političkog okružja. Tu prije svega mislimo na bivšu komunističku Jugoslaviju koja je često obrazovne sadržaje koji su izučavani prilagođavala svojim ideološkim potrebama i dovodila ih do apsurdna.

Konstanta koja je udarila temelje obrazovanja ovih prostora, pa tako i općine Grude, su zasigurno franjevci. Njihova uloga u obrazovanju je i danas nezaobilazna kroz nastavu vjeronauka u školama, ali i u župnim uredima.

Sadašnje stanje obrazovanja u općini Grude

Na samom početku pisanja i bilo kakvih ozbiljnih promišljanja treba imati na umu zakonski okvir kada se radi o školstvu, naime školstvo u našoj općini regulirano je županijskim zakonima o predškolskom, osnovnom, srednjem i visokom školstvu što je direktan proizvod mirovnog sporazuma iz Daytona-SAD. Sustav financiranja školstva dosta je zanimljiv i često se mijenja, tako da trenutno o školstvu u najvećoj mjeri skrbi županija, a jedan dobar dio troškova preuzimaju općine. Na ovako malom prostoru kakva je naša Županija Zapadnohercegovačka sve poslove vezano za školstvo trebalo bi raditi sa jednog mjesta tj. odgovornog ministarstva.

Obzirom na to da ovaj projekat radimo kako bi dobili podatke o trenutnom stanju školstva u općini Grude, te na osnovu tih pokazatelja planirali njegov razvitak pozabavit ćemo se malo statistikom i nabrojanjem.

Postojeće osnovne škole u općini Grude:

- Osnovna škola Ruđera Boškovića Grude
- Osnovna škola Antuna Branka i Stanislava Šimića Drinovci
- Osnovna škola fra Stipana Vrljića Sovići
- Srednja škola Antuna Branka Šimića Grude
- Osnovna glazbena škola "Grude" Grude

Osnovna škola Ruđera Boškovića Grude

Ova škola je najmlađa od triju osnovnih škola, ali je i najveća jer ima ukupno preko tisuću učenika. U svom sastavu ima sedam područnih čeverorazrednih škola:

1. Vručice
2. Ledinac
3. Dragićina
4. Dubrava
5. Pogana Vlaka
6. Ružići
7. Borajna

Tabela 10. Brojno stanje učenika u školskoj 2005/06 godini u OŠ R. Boškovića Grude

Ukupno I-IV u područnim školama	I-IV	219
Ukupno I-IV razred u cijeloj školi	I-IV	523
Ukupno V-VIII razred u mat. školi	V-VIII	478
Ukupno u cijeloj školi	I-VIII	1001

Potrebno je ovdje napomenuti kako od školske 1998/99. djeluje specijalni razredni odjel s učenicima koji imaju poteškoće u razvoju.

Tabela 11. Broj uposlenika u školi OŠ R. Boškovića Grude

Radno mjesto	Broj uposlenika
Rukovodni djelatnici	3
Uposlenici u nastavi	61
Vanjski suradnici	5
Stručni suradnici	2
Financijski djelatnici	2
Uposlenici na održavanju	3
Uposlenici na održavanju škole	12
Ukupno	88

Osnovna škola Antuna Branka i Stanislava Šimića Drinovci

U sastavu ove škole djeluju :

- Osmogodišnja centralna škola u Drinorcima
- Osmogodišnja područna škola u Tihaljini
- Četvorogodišnja područna škola Drinovačko Brdo

Tabela 12. Brojno stanje učenika u školskoj 2005/06 godini u OŠ A. B. iŠ. Šimića Drinovci

Razred	Muških	Zenskih	Ukupno
I	9	8	17
I	8	10	18
I	7	13	20
II	15	16	31
II	9	10	19
III	18	11	29
III	6	7	13
IV	12	8	20
IV	13	8	21
IV	12	9	21
I.-III. D.B.	4	4	8
I.-IV.	113	104	217
V.	17	15	32
V.	11	11	22
VI.	14	10	24
VI.	5	8	13
VII.	10	9	19
VII.	8	12	20
VII.	8	6	14
VIII.	11	6	17
VIII.	9	7	16
VIII.	8	10	18
V.-VIII.	101	94	195
I.-VIII.	214	198	412

Tabela 13. Broj uposlenika u školi OŠ A.B. Šimića Drinovci

Radno mjesto	Broj uposlenika
Rukovodnih djelatnika	1
Uposlenici u nastavi	28
Vanjski suradnici	
Stručni suradnici	3
Financijski djelatnici	1
Uposlenici na održavanju	2
Uposlenici na održavanju škole	7
Ukupno	42

Osnovna škola fra Stipana Vrljića Sovići

U sastavu ove škole djeluju :

- Osmogodišnja centralna škola u Sovićima
- Četverogodišnja područna škola u Gorici

Tabela 14. Brojno stanje učenika u školskoj 2005/06 godini u OŠ fra Stipana Vrljića Sovići

Razred	Muških	Zenskih	Ukupno
I	9	9	18
I	7	11	18
II	12	16	28
III	12	16	28
IV	10	10	20
IV	8	11	19
I-IV	58	73	131
V	12	12	24
V	10	12	22
VI	11	10	21
VI	10	10	20
VII	12	12	24
VII	8	9	17
VIII	12	13	25
VIII	12	13	25
I-VIII	145	164	

Tabela 15. Područna škola Gorica

Razred	Muških	Zenskih	Ukupno
I	8	5	13
II	14	3	17
III	5	9	14
IV	16	7	23

Tabela 16. Ukupan broj učenika u OŠ fra Stipana Vrljića Sovići

škola	muških	Zenskih	ukupno
matična škola	145	164	309
Podr.šk.Gorica	43	24	67
ukupno	188	188	376

Tabela 17. Broj uposlenika u školi OŠ fra Stipana Vrljića Sovići

Radno mjesto	Broj uposlenika
Rukovodnih djelatnika	2
Uposlenici u nastavi	25
Vanjski suradnici	
Stručni suradnici	2
Financijski djelatnici	1
Uposlenici na održavanju	2
Uposlenici na održavanju škole	5
Ukupno	38

Srednja škola Antuna Branka Šimića Grude

Utemeljena je Odlukom Skupštine Općine Grude 1964. godine s programom opće gimnazije i nazivom Gimnazija Grude. Od tada stalno djeluje, mijenjajući programe, a i nazive. Sadašnji naziv nosi od demokratskih promjena, prvo 1990. kao Gimnazija Antuna Branka Šimića Grude, a zatim od 1995. kao Srednja škola Antuna Branka Šimića Grude. Kao i druge srednje škole u okružju doživljavala je neprestane promjene nastavnih planova i programa, a skupa s tim i velike oscilacije u broju učenika. Bez obzira na sve može se reći kako je to jedna dobra srednja škola koja je Grudama, ali i drugima iznjedrila izuzetno veliki broj kvalitetnih i uspješnih kadrova, što se prvenstveno može zahvaliti cjeloj plejadi vrsnih predavača ove srednje škole.

Tabela 18. Odjeli po struci i zanimanju te brojno stanje učenika za školsku godinu 2005/06

Odjel	Broj učenika	Naziv zanimanja
Ia	29	opća gimnazija
Ib	30	opća gimnazija
Ic	28	Ekonomisti
Id	28	Ekonomisti
Ie	27	Prodavači
Iia	24	opća gimnazija
Iib	22	opća gimnazija
Iic	36	Ekonomisti
Iid	20	Prodavači
Iie	23	Prodavači
IIIa	27	opća gimnazija
IIIb	27	opća gimnazija
IIIc	20	Ekonomisti
IIId	22	Ekonomisti
IIIe	25	Prodavači
IIIf	18	automehaničari i autolimari
Iva	24	opća gimnazija
Ivb	21	opća gimnazija
Ivc	27	Ekonomisti
IVd	22	Ekonomisti
20	500	UKUPNO

Broj uposlenika u školi:

- 35 profesora
- 11 ostalih djelatnika.

Osnovna glazbena škola "Grude" Grude

Osnovna glazbena škola „Grude“ najmlađa je škola u grudskoj obitelji škola i djelovala je u okrilju Osnovne škole Ruđera Boškovića Grude, a kao samostalna škola djeluje od 2005. godine.

U školi se posebice izučavaju instrumenti glasovir i harmonika.

Tabela 19. Podatci o učenicima i razrednim odjelima za školsku godinu 2005/06.

Broj učenika				
Razred	Odjel	Muških	Ženskih	Svega
pripremni	A	-	4	4
I.	A	1	13	14
II.	A	2	7	9
III.	A	3	9	12
IV.	A	-	2	2
V.	A	1	7	8
VI.	A	1	-	
Ukupno	7	8	42	50

Dječji vrtić Grude

Dječji vrtić Grude djeluje i radi kao jedinstvena ustanova za odgoj i naobrazbu, te skrbi o djeci sa navršene 3 godine života do polaska u školu.

Skupina	Broj djece	Broj odgajateljica
Predškolska skupina	32	2
Predškolska skupina Polud.	11	1
Starija skupina	31	2
Srednja skupina	32	2
Mlađa skupina	16	2
Ukupno	122	9

U vrtiću je uposlano još 5 djelatnika, što ukupno iznosi 14 djelatnika.

Stanje objekata i nastavnih učila u općini Grude

Sama činjenica da jedna relativno mala općina kao što je općina Grude koja ima nešto više od 15.000 stanovnika, ima izuzetno veliki broj objekata u kojima se izvodi organizirana nastava upućuje na zaključak kako je stanje objekata nezadovoljavajuće. Nažalost to je dobrim dijelom istina, a pogotovu se to odnosi na Osnovnu školu Ruđera Boškovića Grude, dok je stanje s nastavnim pomagalicama i učilima u svim školama uglavnom nezadovoljavajuće.

Uz sve probleme koji se ovdje javljaju moramo istaknuti i problem nedostatka prostora u središnjoj zgradi Osnovne škole u Grudama. Ovaj problem je dijelom rezultat povećanja stanovnika u urbanom dijelu općine, ali i rezultat navika većeg broja roditelja koji ne poštuju upisna područja i žele svoju djecu upisati u središnju školu u Grudama.

U sljedećem razdoblju, posebno pri prijelazu na devetogodišnje osnovno obrazovanje, potrebno je racionalizirati mrežu osnovnih škola, zatvaranjem područnih škola čiji broj učenika ne prelazi deset učenika. Spajanjem takvih škola treba dobiti škole u kojima bi bilo dovoljno učenika za organiziranje nastave u čistim odjelima (bez kombiniranja učenika različitih razreda). Uz uštede koje se postižu ovakvom racionalizacijom, ostvaruje se mnogo važniji cilj, a to je nastava na višoj razini i dovođenje učenika u jednaku poziciju na prostoru cijele općine.

Kao poseban problem koji je više zastupljen kod učenika srednjih škola je tradicija da veći broj učenika, posebno iz naselja Gorica, Sovići i Drinovci idu u srednju školu u Imotski. Na taj način srednja škola u Grudama zbog malog broja učenika ne može imati veći broj struka i zanimanja, te se zbog malog izbora zanimanja i učenici iz ostalih dijelova općine upisuju u srednje škole u drugim općinama.

Analizom statističkih podataka o broju novorođenčadi vidljivo je da broj novorođenih nije u porastu odnosno da stagnira. Ovo je alarmantan podatak, pa bi stoga bilo potrebno s razine nadležnih služba poduzimati korake i mjere u smislu povećanja prirodnog prirasta stanovništva. (naknade roditeljima za nabavku najnužnije opreme za novorođenčad, porodiljno bolovanje bez obzira je li žena u radnom odnosu, plaćanje dječjeg dodatka, i sl). Pored ovoga nužno je i dalje te intenzivnije stvarati pretpostavke da mladi ne odlaze u druge države i sredine nego da mogu ostati živjeti i raditi u svojoj grudskoj sredini.

Vizija razvitka obrazovanja u općini Grude

1. Otvorene škole pripravne brzo reagirati na primjenu najnovijih pedagoških procesa
2. Škole u kojima će učenici rado boraviti i dolaziti i kada nemaju službenih obveza
3. Maksimalna otvorenost i suradnja na relacijama škola-općina-ministarstvo-lokalno gospodarstvo-roditelji
4. Uvođenje menadžerskih vještina u rukovođenju školama
5. Informatičko opismenjavanje svih nastavnika, te potom omogućiti da svaki naš učenik u svojoj školi na prikladnoj opremi ima svoju e-mail adresu
6. Posebice treba poticati cijelo životno obrazovanje koje je konstanta već odavno u gotovo cijelom svijetu, a kod nas nije još uvijek dovoljno prepoznato.

Poseban naglasak bi trebalo dati na politiku obrazovanja novih kadrova. što držimo značajnim, jer bi u konačnici došlo do poboljšanja, kako socijalne tako i gospodarske slike općine Grude. Naime, trebali bi poraditi na popravku sustava kreditiranja studenata, dati veći poticaj za studije deficitarnih zanimanja, uvesti kategorije nagrađivanja najboljih učenika u osnovnim, srednjim školama, te posebice stimulirati znanstveni rad kroz magisterije i doktorate. Velika bi stvar bila ako bi omogućili studentima iz siromašnih obitelji, a koji su nesporno talentirani, studiranje o općinskom trošku.

Konačni cilj

- Škole veselja i učenja,
- Škole koje imaju motivirane predavače i učenike koji primjenjuju najsuvremenije pedagoške metode,
- Otvorene i informatizirane škole s najboljom tradicijom europskog školstva pripravne sutra igrati značajniju ulogu u školstvu Europske Unije.

II.6. KULTURA I ŠPORT

II.6.1. KULTURA

Položaj kulture u prošlosti

U povijesti našega grudskoga kraja iščitavamo kako su u različitim vremenskim epohama kroz povijest, različiti narodi nastanjivali ovaj prostor. Počevši od Grka, preko Ilira, Rimljana i Hrvata, pa onda i drugih, svi su oni udarali svoj pečat kulturi svoga vremena. Da ne spominjemo važnost svakog kutka ovoga kraja kroz povijest, napomenut ćemo samo da od prapovijesti do dandanas imamo mnoštvo arheoloških nalaza koji su svjedoci postojanju različitih kultura prostoru današnje grudske općine.

Ovdje ćemo se u prvom redu pozabaviti hrvatskim doprinosom kulturi, jer su Hrvati u prošlom razdoblju, od VII. stoljeća, otkad su pristigli i nastanili ovo podnebesje, obilježili ovu zemlju svojom uljudbom. Različiti arheološki lokaliteti i pisani dokumenti potvrda su ovoj tvrdnji.

Grudski kraj je u svojoj povijesti, uza sve poteškoće i nedaće, dao mnoge znamenite ljude koji su doprinijeli hrvatskoj kulturi u mnogim segmentima. Ovdje ćemo nabrojiti neke naše najpoznatije likove: Fra Stipan Vrljić, fra Paškal Buconjić, fra Martin Mikulić, Antun Branko Šimić, Stanislav Šimić, fra Silvije Grubišić, Ivan Alilović, Mile Pešorda i drugi.

Iz navedenog popisa lako zaključujemo da je uloga Katoličke Crkve kroz djelovanje franjevac nezaobilazan faktor u formiranju kulturne povijesti, tradicije, načina življenja, morala, obrazovanja, politike i gospodarstva ovoga kraja.

Položaj kulture danas

Ako promatramo cjelokupnu zbilju u nas danas, u tomu ćemo prepoznati i kulturu. Rat je iza nas. Ovo je vrijeme poratno učinilo svoje djelovanje, kako na druge stvari, tako i na područje kulture. Naime, nakon rata smo, zapravo, mogli istinski i krenuti u kulturnu obnovu, jer nam se nakon dugog razdoblja ukazala mogućnost da svoju hrvatsku kulturu stavimo na prvo mjesto i da je svakim danom uzdižemo, nas i naše naraštaje koji tek dolaze.

Unatoč mnogim kritikama, mi se danas možemo pohvaliti da Grude imaju dva kulturno umjetnička društva, i to:

- HKUD „Sveti Ivan Krstitelj“ iz Ružića
- HKUD „Sloga“ iz Gorice.

Ružićko kulturno društvo je vrlo aktivno i sudjeluje na mnogim kulturno-umjetničkim manifestacijama diljem Domovine i šire. Gorički HKUD je pak prije rata i u samom početku devedesetih bio dosta aktivan, a sada se reorganizira, pomlađuje te se očekuje i njegov skori povratak na scenu.

Pored ovih društava Grude imaju organiziranu Maticu hrvatsku koja je do kraja povezana sa svojom središnjicom u Zagrebu i sa ograncima u Hercegovini i susjedima u Hrvatskoj, te usko surađuje s općinom Grude. Rad Matice hrvatske je obnovljen 2005. godine i od tada nesporno djeluje na različitim poljima kulture: organizira tribine; predstavlja knjige istaknutih hrvatskih književnika; organizira predstave, u prvom redu promovirajući HNK Mostar; koncerte; usko surađuje s Osnovnom glazbenom školom iz Gruda, sa župnim

zborovima iz župa Grudskog dekanata; organizira izložbe slika; promovira literarne i ine radove djece osnovnih i Srednje škole iz općine Grude i dr.

Također nastavljamo gajiti i svake godine sve više usavršavati jednu od najstarijih kulturnih manifestacija u BiH „Šimićeve susrete“, koji se organiziraju u čast velikog hrvatskog pjesnika Antuna Branka Šimića, začetnika hrvatske moderne koji je rođen u Drinovcima, i njegova brata Stanislava Šimića, hrvatskog književnika i književnog kritičara.

Veliki doprinos hrvatskoj kulturi na ovim prostorima dala je i daje Bratovština sv. Stjepana Prvomučenika Gorica-Sovići, sa sjedištem u Gorici, čiji rad je vrlo zapažen. Posebno se tu ističe Klapa Bratovštine i druge sekcije koje organiziraju predavanja za mlade, predstave, likovne uratke itd. Ovdje ne smijemo zaboraviti učenike i njihove učitelje ili nastavnike ili profesore koji doprinose na različitim poljima kulturi naše općine.

Znamenitost naše općine svakako predstavljaju sakralni objekti, u prvom redu crkve. U našoj se općini nalazi i najstarija crkva u Zapadnoj Hercegovini koja je u upotrebi. Crkva je nedavno obnovljena i prvorazredni je primjer kulturnoga spomenika u nas; to je Stara crkva Svetog Stjepana Prvomučenika u Gorici, koju je sagradio fra Petar Bakula 1856. godine, a nalazi se u groblju, Šamatorju, u Gorici. Oko nje su, također, pronađeni temelji još starijih crkava: Ranokršćanska bazilika iz 4. – 6. stoljeća, te temelji Starohrvatske crkve iz 9. – 11. stoljeća.

Na temelju istraživanja koja su vršena na ovom lokalitetu nastali su mnogi nalazi koji su doveli do utemeljenja Muzeja Hrvatske franjevačke arheološke zbirke Sv. Stjepana Prvomučenika Gorica-Sovići, koja se nalazi u staroj fratarskoj kući u Gorici.

Neizostavan je doprinos, dakle, katoličke crkve na ovom prostoru, osobito franjevača frataru, u povijesti i danas, kako u kulturi, tako i u svakoj drugoj grani življenja. Na kulturni život ima utjecaja i Frama – Franjevačka mladež koja se u zadnjih desetljeće i pol počela osnivati i djelovati u našim krajevima.

Nezaobilazan je i rad gradske knjižnice u našoj općini, čiji prostor i kapacitet treba izmijeniti na način da se uz knjižnicu obvezno izgradi i čitaonica, te da se bitno osuvremeni izbor knjiga i druge literature.

Razvitak kulture, buduće vizije

Kulturna dobra (pokretna i nepokretna) u našoj općini treba popisati i imati uvijek uvida u njih, te ih arhivirati. Do danas to nije napravljeno. U središtu općine načiniti jedno kulturno sjedište, u vidu prostora (zgrade), u kojem će biti smještene sve kulturne institucije i gdje će građani općine Grude moći na jednom mjestu pronaći sve što se tiče tog vida života: Matica hrvatska, gradska čitaonica, gradska biblioteka, prostor za pismohranu, prostor za susrete s mladima u smislu kulturne edukacije, turistička zajednica, uredništvo općinskog lista Hrvatske Grude, gradska kavana, i slično.

Po našim selima, mjesnim zajednicama, obnoviti domove kulture, koji će služiti u različite kulturne svrhe. Gdje nema doma kulture u sklopu škole treba izgraditi doličan prostor za kulturna događanja.

Treba poticati sve za oživljavanjem naših narodnih običaja, u umjetničkom i svakom drugom smislu, a koji su nestali ili su u nestajanju. Posebno to treba isticati da se radi u KUD-ovima i u glazbenim i drugim sekcijama u školama.

Nastojati poticati mlade ljude da počnu široko razmišljati, tj. pokušavati uvijek iznova pojašnjavati našoj mladosti potrebu da se bavi više hrvatskom kulturom, svime što su povijest, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda i hrvatske Domovine, naše Hrvatske grude, divnih primjera iz povijesti i sadašnjosti, a izbjegavati upadati u poplave istočnih ili pak liberalnih zapadnih kulturnih valova.

Kvalitetnim radom pokušati pridobiti naklonost iz različitih društvenih slojeva, različitih osoba, koji će pripomagati da se kulturni život poboljša. Najlakše je ovaj segment ostvariti u izravnom sudjelovanju svih odgojnih institucija iz općine s kulturnim djelatnicima.

Treba usko surađivati s kulturnim institucijama Hrvata u BiH i kulturnim institucijama u Republici Hrvatskoj. Također, ljude treba upoznavati i s kulturama drugih naroda, posebno onih s kojima živimo.

II.6.2. ŠPORT

Povijest športa u Grudama

Za nekakve organizirane oblike bavljenja športom u općini Grude trebalo bi baciti pogled u duboku prošlost, kada su prigodom raznih narodnih okupljanja održavana različita odmjeravanja u tradicionalnim narodnim športovima, kao što su: bacanje kamena s ramena, skok u dalj s mjesta ili iz trka, razna odmjeravanja snage, vuča konopa, gađanje u metu i slično. Djeca i mladež su čuvajući stoku prakticirala različite zabavne igre koje su uvijek u sebi uključivale i športske odlike. U nedostatku pravih kožnatih ili gumenih lopta dječaci su se snalazili na različite načine, praveći lopte od papira kojega su uvezivali koncem ili stavljali u stare čarape, ili su kao loptu koristili napuhane mjehure domaćih životinja.

Prvi šport koji je imao preciznija pravila i natjecateljski naboj športskog natjecanja, u ovim krajevima vjerojatno je bilo boćanje. Ovaj šport je često igran s improviziranim boćama, a u ove krajeve je došao iz Dalmacije.

U drugoj polovici prošlog stoljeća šport u našoj općini konačno počinje dobivati organizirane oblike, uz primjenu propisanih športskih pravila. Prvo su krenula nogometna natjecanja između sela, tj. popularne općinske nogometne lige, i može se reći da su Grude bile predvodnice toga oblika natjecanja. Poseban zamah razvitku športa u Grudama dalo je otvaranje srednje škole i prvog otvorenog zemljanog igrališta. Na tom igralištu mladež Gruda je pored nogometa po prvi puta upoznala i druge momčadske športove kao što su rukomet i košarka. U okviru tjelesne kulture, a kasnije i kroz športske sekcije športom su se počele baviti i djevojke.

Slijedi zatim formiranje športskih klubova; prvo Nogometnog kluba "Bekija" Grude, a zatim i Košarkaškog kluba Grude, koji je imao i mušku i žensku ekipu. Nogometni klub je u svojoj bogatoj povijesti igrao na tri različita igrališta, da bi danas pod nazivom Hrvatski nogometni klub Grude igrao na gradskom stadionu Elić Luka. Nakon prvog uspješnog razdoblja rada košarkaškog kluba došlo je do gašenja i muškog i ženskog košarkaškog kluba, da bi se muški košarkaški klub ponovo obnovio i danas se uspješno natječe u Premijer ligi BiH.

Nakon 1990. godine dolazi do novog zamaha u stvaranju novih klubova. Nakon domovinskog rata u Drinovcima je osnovan Hrvatski nogometni klub Boljava, danas nosi naziv Drinovci. Poseban zamah u razvitku športa doživjelo je boćanje, koje taj zamah može zahvaliti novom suvremenom Boćarskom domu sagrađenom 2001. godine u Grudama. Danas u općini djeluju čak tri boćarska kluba, a posebno uspješan je bio BK Grude koji je osvajao i naslov prvaka BiH, te kao takav je sudjelovao i u europskoj ligi prvaka.

Šport u Grudama danas

Ovdje možemo istaknuti dva elementa gledanja na ovu problematiku, naime, imamo športske aktivnosti koje se rade kroz klubove, kao i školske športske aktivnosti. Može se slobodno konstatirati slijedeće, da je u proteklom razdoblju, unatrag petnaest godina,

domovinskom ratu unatoč, organizirani šport u općini Grude bitno napredovao. Kao glavni pokretači ovakvog procesa su grudski gospodarstvenici koji su glavni nositelji financiranja klubova, ali se ne može zanemariti ni pomoć općine koja svake godine u općinskom proračunu izdvaja za šport preko 100 000 KM. Napretku školskog športa poseban zamah daju Županijske športske igre koje se održavaju od 1997. godine u organizaciji Ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa, te uz pomoć općina domaćina natjecanja. Domaćin natjecanja se mijenja ciklički tako da se u svakoj općini igre održavaju svake četvrte godine i tada se u toj općini izgrađuju novi ili popravljaju postojeći športski objekti, uglavnom vezani uz pojedine škole.

Športski objekti u Grudama:

Svi neće biti nabrojani niti opisani iz jednostavnog razloga što je to gotovo pa nemoguće, stoga je neophodno ažuriranje ovakvih dokumenata.

Kao najznačajnije športske objekte navodimo:

- **Športska dvorana Grude**-središnje mjesto grudskoga športa, nova i funkcionalna, korisnici su različiti: klubovi, škole, rekreacija, dobro iskorišteni kapaciteti, trebalo bi porazmisliti o najefikasnijem funkcioniranju u budućnosti kako bi ovaj odličan športski objekt što duže bio na usluzi korisnicima.
- **Nogometno igralište Elić-Luka**, veliki travnati nogometni teren koji koristi nogometni klub "Grude", za svoje potrebe.
- **Nogometno igralište Boljava Drinovci**, veliki travnati nogometni teren koji ima i asfaltirano malonogometno igralište koji za svoje potrebe koristi nogometni klub "Drinovci".
- **Športske dvorane osnovnih škola u Grudama, Sovićima i Drinovicima** - Ovi športski objekti služe uglavnom za potrebe školske nastave, ali takvu praksu treba promijeniti te ove prostore treba otvoriti i za druge korisnike, naravno u dogovoru sa školama.
- **Boćarski dom Grude**, koriste ga boćarski klubovi za svoje potrebe, novo zdanje, odlično locirano i polivalentno, održano Europsko prvenstvo 2000. godine, 2007 domaćin svjetskog prvenstva u boćanju.
- **Asfaltirana polivalentna igrališta u općini Grude**
 1. igralište kod "Sovićkog Doma"- postoji rasvjeta
 2. igralište kod škole u Sovićima - postoji rasvjeta
 3. igralište iznad Gimnazije u Grudama - postoji rasvjeta
 4. igralište ispod Gimnazije
 5. igralište na Višnjici - postoji rasvjeta
 6. igralište na Baranu – Dragićina - postoji rasvjeta

7. igralište na Ledincu - postoji rasvjeta
8. igralište kod crkve u Grudama
9. igralište kod Gojcana - postoji rasvjeta
10. igralište kod škole u Ružićima - postoji rasvjeta
11. igralište na Policama - Ružići
12. igralište kod škole u Tihaljini
13. igralište kod škole u Drinovcima - postoji rasvjeta.

Ostali ne spomenuti športski objekti:

- športski objekti kod Mal - Grizelja
- teniski tereni - Rafo Mikulić
- polivalentno igralište s umjetnom travom kod „Violete“
- travnati malonogometni teren na jezeru Krenica
- brojna boćališta u općini

Trenutno aktivni klubovi i športske udruge u općini Grude

Prema trenutnom registru športskih klubova i udruženja navodimo slijedeći popis:

- Košarkaški klub "Grude"
- Nogometni klub "Grude"
- Nogometni klub "Drinovci"
- Rukometni klub "Grude"
- Šahovski klub "Grude"
- Boćarski klub "Grude"
- Boćarski klub "Sovići"
- Boćarski klub "Grupos"
- Grudske mažoretkinje
- Hrvatsko Lovačka društvo Malič Grude
- Udruga ribara Krenica

Postoje još neki važni oblici organiziranog bavljenja športom u našoj općini od kojih posebno treba izdvojiti slijedeće: športske igre učenika osnovnih i srednjih škola, tradicionalne malonogometne turnire i ligu mjesnih zajednica:

- Općinska nogometna liga mjesnih zajednica općine Grude

- Malonogometni turnir "Sveta Kata"
- Malonogometni turnir "mr. Mate Boban"
- Turnir poduzeća i ustanova općine Grude.

Vizija razvitka športa u općini Grude

Stanje organiziranog klupskog športa na području općine Grude na određeni način zadovoljava, jer ne treba imati bolesne ambicije u natjecateljskom dijelu. Treba svakako više poraditi na poboljšanju materijalnih uvjeta, a posebno na poboljšanju športskih objekata. Nužno je poboljšati i stručnost rada u klubovima uz maksimalno uvažavanje struke, uključivati u klubove što više mlade domaće natjecatelje, te u konačnici postići model "Šport za sve". Svakako treba dugoročno planirati koji je optimalan broj klubova koje gradsko gospodarstvo može kvalitetno financirati, te kojim športovima s obzirom na tradiciju i zanimanje pučanstva treba dati prioritet.

S druge strane treba više poraditi na širenju masovnog športa, posebno kroz poboljšanje športskih objekata po selima, a posebno izgradnjom igrališta uz svaki školski objekt. Budući da su škole ustanove koje okupljaju mlade treba sve učiniti da se u njima pokrene što više športskih sekcija iz čijeg bi se masovnog rada javljali talentirani pojedinci koji bi se dalje razvijali u športskim klubovima.

II.7. ZDRAVSTVO I SOCIJALNA SKRB

II.7. 1. ZDRAVSTVO

Povijest i sadašnjost zdravstava u općini Grude

U vremenu do pedesetih godina prošlog stoljeća nije bilo društveno organizirane zdravstvene zaštite, ali su uvijek po selima postojali samouki, često vrlo daroviti ljudi koji su bolesnima ili ozlijeđenima pružali određenu pomoć. Među njima treba posebno istaknuti pojedince koji su vrlo uspješno rješavali probleme s iščašenjima ili lomovima kostiju. Naravno da je u poplavi većeg broja takvih osoba bilo i šarlatana zbog kojih se čitavoj takvoj djelatnosti pripisao pomalo uvredljiv naziv nadriliječnici.

Početak rada organizirane zdravstvene zaštite u općini Grude bilježi se s početkom 1956.godine, s dolaskom jednog liječnika, da bi postupno s povećanjem broja zaposlenih prerastao u Zdravstvenu stanicu Grude. Sredinom 1978. godine dolazi do osnivanja Doma zdravlja Grude. Sama zgrada, u kojoj je smješten sadašnji Dom zdravlja Grude, sagrađena je 1972.god. Prije dvadesetak godina dograđen je novi dio gdje se u prizemlju nalaze stomatološke ordinacije a na katu obiteljska medicina. I pored te nadogradnje sadašnji prostor ne odgovara današnjim potrebama. Poseban problem predstavlja hitna medicinska pomoć koju bi trebalo smjestiti u drugi prostor, ovog istog objekta, a za što već postoji odgovarajući projekt. U sklopu preuređenja Hitne službe predviđena je na ulazu rampa za vozila i invalide.

Pod okriljem Doma zdravlja Grude, od 2000. godine djeluje i područna ambulanta u Drinovcima. Pored toga u skoroj budućnosti bi se trebale osposobiti i područne ambulante u Tihaljini i Ledincu.

Zdravstvo kao društvena djelatnost je u teškoj situaciji zbog gospodarskih odnosa u društvu, a i nedovoljnog poznavanja zdravstvene kulture. Zdravi ljudi nisu svjesni što je zdravstvo, kako ga treba planirati i kako se prema njemu odnositi. Zbog svega ovoga u svakom mjestu se treba razvijati zdravstvena svijest, te planirati kako zdravstvo treba izgledati u budućnosti.

Zdravstvo je takva djelatnost od općedruštvenog interesa koja stalno traži nova ulaganja u odgovarajuću opremu. Da bi pratili današnje trendove neophodno je imati odgovarajuću opremu:

1. Dječji odjel - radi pedijatar i dvije medicinske sestre. Za dječji odjel bi trebali preurediti ordinacije, posebno za bolesnu, a posebno za zdravu djecu, te na drugoj strani Savjetovalište za majke. Neophodna je nabavka inhalatora, bebi vage, te ultra-zvuka za djecu.
2. Obiteljska medicina - djeluju četiri specijalista obiteljske medicine, dermatolog i liječnik stažist, dvije diplomirane medicinske sestre, šesnaest sestara dva vozača i dvije spremačice. Jedan liječnik specijalist i dvije medicinske sestre rade u obiteljskoj ambulanti u Drinovcima koja radi svakim radnim danom od 07-15 sati. Neophodna je nabavka vozila Hitne pomoći sa svom sanitetskom opremom, EKG i ultrazvučni aparat.
3. Ginekologija - radi liječnik ginekolog, dvije akušerke i spremačica. Treba preurediti ordinacije, nabaviti odgovarajuću opremu i ultrazvučni aparat.
4. Pneumoftiziologija - liječnik pneumoftiziolog i jedna sestra. Neophodan je spirometar i EKG-aparat.
5. Higijensko-epidemiološka služba - liječnik opće prakse, viši zdravstveni tehničar i dvije medicinske sestre. Potrebno je vozilo i uređaji za hladni lanac.
6. Hitna pomoć - dežurni liječnik po rasporedu, osam sestara, četiri vozača i jedna spremačica.
7. Rendgen - liječnik radiolog, dva inženjera radiologije i jedan medicinski tehničar. Rendgen je star preko deset godina, pa će u skoroj budućnosti trebati nabaviti novi.
8. Internistička ambulanta - radi internist i sestra. Sadašnjim uvjetima oprema odgovara.
9. Laboratorij - rade četiri viša laboratorijska tehničara, četiri laboranta i jedna spremačica. Oprema je stara 10-20 godina i prema tome treba osigurati financijska sredstva do 100.000,00 KM. Potrebni su: mikroskop, centrifuga, hematološki brojač, biokemijski analizator, analitička vaga i spektrofotometar.
10. Stomatološka služba - jedan specijalist protetike, pet stomatologa, dva protetičara, tri stomatološke sestre, jedna sestra i jedna spremačica. Stomatološke ordinacije sa opremom su stare preko 20 godina. Neophodno ih je opremiti, i bar po jednu dislocirati u dvije veće škole (Grude i Sovići).

Pored ovih službi u Dom zdravlja dolaze i vanjski suradnici, specijalisti i to ponedjeljkom neuropsihijatar, očni specijalist, psiholog, te utorom kirurg.

Domu zdravlja je neophodno da svaki dan rade psiholog i logoped, jer zato postoje velike potrebe.

Kako bi se svi ovi projekti realizirali potrebno je uključiti sve strukture koje su mjerodavne i zainteresirane za podizanje razine zdravstvene zaštite, počevši od Zdravstvenog fonda, Općine, Županije i Federacije BiH. Svjesni smo da je gospodarska situacija jako teška, a samim tim i Zdravstvo je u nezavidnom položaju jer se ono financira iz doprinosa, ali jednim marljivim radom, pravilnim pristupom, pozitivnim zakonskim propisima moguće je puno više napraviti na ovom području, što će na kraju rezultirati jednom boljom i sigurnijom zaštitom za sve nas.

II.7.2. SOCIJALNA SKRB

Socijalna politika je dio opće politike i uvjetovana je prije svega razvojem gospodarskih odnosa u društvu. Uži dio socijalne politike je socijalna skrb.

Socijalna skrb se provodi sukladno Zakonu o socijalnoj skrbi, skrbi civilnih žrtava rata i skrbi obitelji s djecom («Narodne novine ŽZH», broj:16/01, 11/02, 4/04 i 9/05).

Zadaće propisane navedenim Zakonom provodi Služba – Centar za socijalni rad. Centar u prvom stupnju zaprima, obrađuje i rješava spise. Općina financira plaće i materijalne troškove Centra. Financijska sredstva za korisnike izdvajaju se iz Županijskog proračuna, a dio sredstava za jednokratne pomoći osigurava općinski proračun.

Broj korisnika stalne socijalne potpore, kao i drugih potreba stalno raste. Navedeni razlozi traže ozbiljniji i sistematičniji pristup planiranju i organiziranju socijalne skrbi i planiranju socijalnog razvoja općine. U općinskom proračunu potrebno je predvidjeti financijska sredstva za skrb o ranjivim grupama.

Prije izrade i usvajanja programa socijalnog razvoja potrebno je vidjeti i pregled stanja korisnika za 2006. god. kako slijedi:

1. Stalna novčana potpora za 272 korisnika u ukupnom mjesečnom iznosu 24.300,00 KM.
2. Civilne žrtve rata 3 korisnika u mjesečnom iznosu 405,00 KM.
3. Osobe sa završenom specijalnom školom 14 korisnika u mjesečnom iznosu 1.400,00 KM.
4. Osobe smještene u ustanovama socijalne skrbi 29 korisnika u mjesečnom iznosu 17.910,00 KM.
5. Jednokratne novčane potpore 160 korisnika i isplate za iste po zaključcima Ministarstva.
6. Novčane naknade porodilje u radnom odnosu, za roditelje koje ne rade i jednokratne potpore 86 korisnika.
7. Novčane naknade za civilne-neratne invalide 70 korisnika (isti primaju novčane naknade u rasponu od 42,00 KM do 330,15 KM mjesečno, zavisno od stupnja oštećenja), a ukupan broj podnesenih zahtjeva je 399 s intencijom rasta).

U prethodnoj godini uočljiv je trend rasta malodobnih delikvenata, nasilja u obitelji kao i razvoda. U usporedbi sa statistikom iz proteklih godina, vidljivo je da se zbog ekonomske situacije, sve veći broj osoba dovodi u stanje socijalne potrebe. Pored ustavnog provođenja socijalne skrbi preko Županijske i Federalne razine potrebno je i ozbiljnije poraditi na programu socijalne skrbi općine Grude. Svakako je potrebno osigurati novčana sredstva za skrb o ranjivim grupama tj. o socijalno ugroženima.

Kroz postojeći sustav vlasti osigurati implementaciju dječjeg dodatka koji je i sada propisan Zakonom ali u praksi ne postoji. Formirati fond za stipendiranje siromašnih učenika i studenata. Osigurati adekvatne uvjete za koordinaciju nevladinog sektora. Ovdje je riječ o više udruga, javnih ustanova koje kroz programe prevencije, borbe protiv ovisnosti (alkoholizam, narkomanija i sl.), nasilja u obitelji, podizanja svijesti za brigu o slabijima, unaprjeđenje kulture života djece, mladeži i obitelji. Unaprjeđenje kvalitete života osoba treće životne dobi adaptacijom javnih ustanova, osiguranje nesmetanog pristupa invalidnih osoba javnim ustanovama i drugim površinama. Zbog sve većeg broja starih osoba potrebno je dugoročno predvidjeti izgradnju gerentoloških i gerijatrijskih centara.

Pri Domu zdravlja Grude potrebno je otvoriti savjetovalište za obitelj i mlade, te oživiti klub liječenih alkoholičara. Za ocjenu – kategorizaciju djece s posebnim potrebama potrebno je formirati stručni tim. Također treba formirati stručni tim za psiho-socijalnu pomoć zbog velikog broja osoba kojima je ta pomoć neophodna. Izdvajanjem sredstava za druge djelatnosti doprinosi se socijalnom programu prevencije od delikvencije (igrališta za mlade po MZ i tome slično).

Potrebno je osigurati i sredstva za realizaciju programa pomoći u kući uz angažman aktivista – volontera Crvenog križa, čime bi smanjili troškove institucionalnog smještaja.

Na regiji županija Hercegovačko-Neretvanske i Zapadnohercegovačke neophodno je potrebna ustanova za smještaj kroničnih duševnih bolesnika.

Imajući ovo sve u vidu i uz angažman izvršne i zakonodavne vlasti moguće je razraditi i provoditi konkretne mjere za navedeno tj. realizaciju ovakvog programa skrbi o pučanstvu općine Grude. Nositelji zadataka bi bili Općinsko Vijeće, Načelnik općine, Centar za socijalni rad, Dom zdravlja, Mjesne zajednice, Vjerske zajednice, Humanitarne udruge i dr.

II.8. LOKALNA UPRAVA I NJENI PARTNERI

Samouprava u kontekstu europskih standarda označava pravo građana da preko neposredno izabranih organa upravljaju javnim poslovima, te da se ova prava mogu ostvariti upravo na lokalnoj razini.

Pravo na lokalnu samoupravu je izraz neotuđivog prava građana na autonomno i slobodno samoorganiziranje u okviru općine, grada, mjesne zajednice i slobodno udruživanje u odgovarajuće organizacije. Status lokalne samouprave, posebno općine, mora biti osiguran u najvišim aktima zemlje, moraju se jamčiti i osiguravati puna i isključiva prava, koja se ne mogu uskratiti niti ograničiti od središnjih, federalnih ili regionalnih - županijskih vlasti (osim u slučajevima predviđenim zakonom), a o svim bitnim pitanjima, iz domena sustava lokalne samouprave, općine moraju biti konzultirane od federalnih i županijskih vlasti.

Općina se u okviru sustava lokalne samouprave treba organizirati kao osnovna samoupravna zajednica, u kojoj građani na demokratski način ostvaruju svoje interese u područjima: kulture, obrazovanja, informiranja, socijalne i zdravstvene zaštite i zadovoljavaju potrebe lokalnog stanovništva u domenu komunalnih djelatnosti i usluga (opskrba vodom, električnom energijom, održavanje javnog prijevoza, održavanje čistoće, održavanje i uređivanje: groblja, pijaca, trgova i dr.). Općinu također treba konstituirati i razvijati kao

političku zajednicu u kojoj se obavljaju javni poslovi, vrše i financiraju funkcije vlasti utvrđene ustavom i zakonom.

Ovakav koncept lokalne samouprave pretpostavlja i zahtjeva uspostavu raznovrsnog modela lokalnih zajednica, zavisno od društvenih uvjeta i prilika teritorijalnog obuhvata i broja lokalnog stanovništva.

Ako je općina ovlaštena da vrši i obavlja poslove koji su najbliži građanima i ako je obvezna svim svojim građanima osigurati ljudska prava, onda općina i treba biti istinska ljudska zajednica, u kojoj se:

- jamče sve vrste društvenih i ljudskih komunikacija;
- osigurava tolerancija i uvažavanje različitosti za sve građane općine i zastupljenost svih nacionalnih skupina u općinskom vijeću;
- osigurava položaj, zaštita i poštivanje manjine i manjinskih prava, te uporaba nacionalnog jezika i pisma;
- jamči sloboda kretanja ljudi, ideja, te uključivanja građana u vođenje javnih poslova, kao i dostupnost svim građanima socijalne sigurnosti i zdravstvene zaštite;
- osigurava ostvarivanje nacionalnih i političkih prava osobnih sloboda čovjeka i građanina;
- osigurava vlasništvo i imovinska prava, štiti sigurnost ljudi i imovine, štiti javni red i mir.

Ustav Federacije BiH u odredbama Odjeljka VI »Općinske vlasti« učvrstio je položaj i autonomiju općine, kao i pravo općine da regulira odnose i samostalno donosi propise u izvršenju općinskih nadležnosti. Općinu Ustav čini odgovornom da osigura i štiti prava i slobode njenih građana.

Kao i većina demokratskih zemalja Europe, Bosna i Hercegovina je u svoj ustavnopravni sustav ugradila postulate i instrumente o ljudskim pravima i slobodama, koji čine državno– pravni okvir Bosne i Hercegovine, kao demokratski organizirane državne zajednice.

Od svih oblika teritorijalne decentralizacije, lokalna samouprava – općina omogućuje i stvara najbolje uvjete za uspostavu demokracije. U okvirima lokalne zajednice svakodnevno se odvijaju djelatnosti u zadovoljavanju raznovrsnih potreba građana, izražavaju interesi, te aktivno i neposredno angažiranje građana u vršenju javnih poslova.

Općina kao zasebna teritorijalna jedinica, obuhvaća područje više naseljenih mjesta, na kojima postoje gospodarski i drugi uvjeti, da lokalno stanovništvo može zadovoljiti svoje osobne i zajedničke komunalne potrebe, interese u sferi kulture, obrazovanja, informiranja, zdravstva, socijalne zaštite i drugih komunalnih potreba.

Osnovna značajka općine kao teritorijalne jedinice je da je ona samoupravna demokratska zajednica u okviru koje se ostvaruje politička, upravna i financijska nezavisnost lokalnih vlasti, da reguliraju i rukovode znatnim dijelom javnih poslova na temelju vlastite odgovornosti i interesa lokalnog stanovništva.

Općina Grude se nalazi u sastavu Županije Zapadnohercegovačke. Zakonodavnu vlast čini Općinsko vijeće koje broji 25 vijećnika, a izvršnu vlast Načelnik općine. Poslovi lokalne

samouprave i upravni poslovi iz samoupravnog djelokruga općine obavlja se unutar jedinstvenog općinskog organa uprave, odnosno preko općinskih službi za upravu.

Pregled službenika i namještenika po Službama za upravu i općinskog vijeća

Red broj	Naziv službe	VSS	VŠS	SSS	VKV,KV, OŠ	Ukupno
1.	Služba za opću upravu	2	2	7	10	21
2.	Služba za gospodarstvo	5	1			6
3.	Služba za imovinsko-pravne poslove i katastar	4	5	4		13
4.	Služba za prostorno uređenje i zaštitu okoliša	3	1			4
5.	Služba za financije	1	2	1		4
6.	Služba za društvene djelatnosti	1	1			2
7.	Služba za branitelje iz domovinskog rata	1		1		2
8.	Služba civilne zaštite			1		1
9.	Načelnik	1				1
10.	Općinsko vijeće: Predsjednik i tajnik	2				2
	Ukupno	20	12	14	10	56

Dostignuta razina demokratizacije i razvoja društva odraz je promjena nastalih u procesu tranzicije, što se odrazilo na rad i djelovanje lokalne uprave. Lokalna uprava, kao servis građana kroz svoju zakonodavnu i izvršnu vlast djeluje sukladno Ustavu, Zakonu i Statutu općine. Općinsko vijeće, kroz svoj redovan rad i rad svojih stalnih tijela, donosi odluke i druge propise kojima treba doprinijeti realizaciji zadaća postavljenih od strane građana Gruda.

Općinski načelnik, općinske službe za upravu i općinski službenici svoje poslove obavljaju sukladno Zakonu o upravnom postupku, drugim zakonima i općinskim propisima.

Lokalna uprava kao nositelj i pokretač svih javnih aktivnosti za zadovoljavanje potreba lokalne zajednice, te nevladin i privatni sektor čine jedan partnerski tim u cilju kreiranja boljih uvjeta i kvaliteta života. Zbog toga je u zadovoljavanju svih potreba jedne sredine bitna i neophodna suradnja javnog, privatnog i nevladinog sektora kako bi dinamičnost tih odnosa kreirala nova demokratska rješenja po mjeri svakog građanina.

Njihova odgovornost u tom procesu očito je iz dana u dan sve veća, sukladno s dinamikom življenja i sve većim potrebama i težnjama građana u kreiranju nove zajednice.

Današnji uvjeti rada i djelovanja javnog, privatnog i nevladinog sektora su veoma dinamični, kreativni i zahtjevni u odnosu na ranije razdoblje koje je bilo ograničeno institucionalno propisanim pravilima. Nevladine organizacije, udruženja građana i privatni sektor su ostvarili određene interese građana, ali je to u odnosu na današnje potrebe građana nedovoljno.

Naši prirodni i ljudski resursi nameću zajedničku zadaću da lokalnu zajednicu učinimo što demokratičnijom, privlačnijom i bogatijom, u prvom redu kroz razvoj poduzetništva i biznisa.

Popis i statusno stanje nevladinih organizacija i udruženja građana na području općine Grude

Tabela 20. Podatci o Udrugama upisanim u Ministarstvo pravosuđa i uprave Županije Zapadnohercegovačke Široki Brijeg za općinu Grude

NAZIV UDRUGE	SJEDIŠTE
1. Hrvatska katolička pogrebna udruga «Sveti Mihovil»	Drinovci-Središte bb 88340 Grude
2. Boćarski klub «Grude»	88340 Grude
3. Klub borilačkih športova «Drinovci»	88344 Drinovci
4. Hrvatski nogometni klub «Grude»	Ul. Kraljice Katarine 6. 88340 Grude
5. Stolnoteniski klub «Grude»	Ul. Hr. Vuk. Hrvatinića b.b. 88340 Grude
6. Udruga pčelara «Matica»	Zrinsko Frankopanska b.b. 88340 Grude
7. Hrvatski nogometni klub «Drinovci»	Drinovci-Boljava bb 88340 Grude
8. Hrvatsko lovačko društvo «Malič»	Ul. Fra Gabre Grubišića 2. 88340 Grude
9. Udruga bivših vojnika regularne hrvatske vojske (Organizacija za BiH) Mostar-podružnica Grude	H. V. Hrvatinića bb Grude 88340
10. Športsko društvo «Vitez Ranko Boban»	88345 Sovići
11. Bratovština sv. Stjepana Prvomučenika Gorica-Sovići	Gorica 88345Sovići
12.Boćarski klub «Gradina»	Fra Gabre Grubišića br. 2 88340 Grude
13. Hrvatska katolička pogrebna udruga «Gomilice»	Fra Gabre Grubišića b.b.
14. Udruga hrvatskih vojnih invalida domovinskog rata Grude	H.V. Hrvatinića b.b. 88340 Grude
15. Vatrogasna udruga veterana	H.V. Hrvatinića b.b. 88340 Grude
16.Udruga umirovljenika	H.V.Hrvatinića 52. 88340 Grude
17.Športsko ribolovno društvo «Krenica»	88344 Drinovci
18. Košarkaški klub «Grude»	Fra Gabre Grubišića b.b. 88340 Grude

19. Udruženje instruktora vozača u Županiji Zapadnohercegovačkoj	Fra Paškala Buconjića b.b. 88340 grude
20. Auto moto klub u Županiji Zapadnohercegovačkoj	Ul. H.V. Hrvatinića b.b. 88340 grude
21. Boćarski klub «SOVIĆI»	88345 Sovići
22. Teniski klub «M.A.L. GRIZELJ»	88345 Sovići
23. Kinološka udruga «Grude»	Fra Paškala Buconjića b.b. 88340 grude
24. Hrvatsko katoličko pogrebno društvo Gorica-Sovići	Gorica-Šamatorje b.b. 88345 Sovići
25. Vijeće mladih Grude	H.V. Hrvatinića
26. društvo «Grudske mažoretkinje»	Športska dvorana b.b. 88340 grude
27. Udruga «Mr. Mate Boban»	88345 Sovići
28. Hrvatsko društvo političkih zatvorenika Grude	H.V. Hrvatinića b.b. 88340 Grude
29. Kulturno-umjetničko društvo Sloga	Gorica 88345 Sovići
30. Auto klub «Maranello»	Višnjica br. 82 88340 Grude
31. Udruga obitelji poginulih i nestalih branitelja domovinskog rata Grude	H.V. Hrvatinića 88340 Grude
32. Hrvatsko kulturno-umjetničko društvo «sv. Ivan Krstitelj	88347 Ružići
33. Vatrogasno društvo Grude	A. Šimića 4 88340 Grude
34. Informativno-edukativni klub «TELEDOM»	Bili Brig b.b. 88340 Grude
35. Hrvatski šahovski klub «Grude»	Športska dvorana b.b. 88340 Grude
36. Streljački klub «Grude»	H.V. Hrvatinića br. 24 88340 Grude
37. Matica Hrvatska Udruga Grude	Ul. Republike Hrvatske b.b. Grude
38. Ekološka udruga „Kadulja“ Grude	Trg H. Bosne 4

III. SWOT ANALIZA

S n a g e	
<ul style="list-style-type: none">• Snažan poduzetnički duh<ul style="list-style-type: none">- veliki broj poduzetnika- postojanje velikih poduzeća	
<ul style="list-style-type: none">• Dobra lokacija općine<ul style="list-style-type: none">- blizina granice- prometna povezanost	
<ul style="list-style-type: none">• Tranzitni položaj i postojanje carinskog terminala	
<ul style="list-style-type: none">• Velika zastupljenost ruralnog područja<ul style="list-style-type: none">- veći dio općine je ruralnog karaktera- spremnost bavljenja poljoprivredom	
<ul style="list-style-type: none">• Čist okoliš i povoljni klimatski uvjeti<ul style="list-style-type: none">- nezagađeno tlo- mediteranska i umjereno-kontinentalna klima	
<ul style="list-style-type: none">• Prirodni resursi: Peć Mlini, Krenica, Vrbina, Ravlića Pećina	
<ul style="list-style-type: none">• Dobra PTT i električna infrastruktura	
<ul style="list-style-type: none">• Relativno dobro razvijeno obrazovanje<ul style="list-style-type: none">- dobra obrazovna tradicija- stručno obrazovan i mlad nastavnički kadar- kreditiranje studenata- dobro stanje školskih objekata	
<ul style="list-style-type: none">• Velika zainteresiranost za šport<ul style="list-style-type: none">- dobra klupska organiziranost- mladi zainteresirani za športske aktivnosti- dovoljan broj športskih objekata	
<ul style="list-style-type: none">• Stabilna lokalna vlast	

M o g u ć n o s t i

- Razvitak ljudskih resursa
- Prilagodba EU standardima
- Regionalno povezivanje
- Supstitucija dijela uvoza
- Dostupnost zemljišta za gradnju:
 - mogućnost izgradnje poduzetničke zone
 - izgradnja stambenih zgrada
- Primjena novih znanja i tehnologija
- Privlačenje stranih investicija
- Proizvodnja ekološki zdrave hrane
- Uzgoj stakleničkih i plasteničkih kultura i cvijeća, ljekovitog bilja
- Organiziran otkup hrane i proizvodnja za poznatog kupca
- Uključivanje u različite fondove, programe i inicijative:
 - EU, USAID, i dr.
 - Državne entitetske i županijske institucije
- Blizina auto ceste Zagreb-Dubrovnik i koridora Vc
- Reforma obrazovnog sustava
- Uvođenje novih zanimanja u školstvo
- Međunarodna suradnja u školstvu

S l a b o s t i

- Nepostojanje institucionalne potpore MSP
- Nerazvijeno partnerstvo javnog i privatnog sektora
- Nedovoljno razvijena komunalna infrastruktura
- Sporo uvođenje novih tehnologija u poljoprivredi
- Sporo uvođenje EU standarda
- Spora prilagodba novim tehnologijama
- Nepovoljna stopa nataliteta
- Neriješen sustav zbrinjavanja otpada
- Neiskorištenost potencijala u poljoprivredi i turizmu
- Usitnjenost parcela obradivog zemljišta
- Malo i nerazvijeno unutrašnje tržište
- Nepostojanje gradske tržnice
- Nepostojanje mehanizama za aktivniju komunikaciju javne uprave i građana
- Nedovoljna zainteresiranost građana za realizaciju projekata od zajedničkog interesa
- Nedovoljna informatička pismenost
- Slaba među školska suradnja
- Loše prihvaćanje novih metoda u školstvu

P r i j e t n j e

- Politička nestabilnost države i šire regije
- Nedovršena privatizacija
- Nepovoljni krediti i slaba potpora viših razina vlasti u investicijama
- Nerazvijena tržišna konkurencija
- Siva ekonomija i rad na crno
- Loš preustroj sudstva
- Sporo rješavanje imovinsko-pravnih odnosa
- Zastarjelost zakonskih rješenja
- Neuređenost i neusklađenost katastarskih i gruntovnih knjiga
- Neadekvatne mjere u području zaštite domaće proizvodnje
- Nepravedna raspodjela sredstava PDV-a
- Nedovoljni državni poticaji za razvoj poljoprivrede
- Nepostojanje strategije razvitka turizma u BiH
- Mali izbor zanimanja u srednjoj školi
- Nedovoljna suradnja između sportskih klubova

19.	Izrada promidžbenog materijala i promidžba turističkih potencijala	Općina Grude Turistička zajednica ŽZH	1	3	2	U tijeku
20.	Izrada projekta razvitka seoskog turizma	Općina Grude Turistička zajednica ŽZH	1	3	3	Projektna ideja
21.	Vodoopskrbni sustav Drinovci-Tihaljina	Općina Grude	2	1	1	U tijeku
22.	Vodoopskrbni sustav Grude-Mamići	Općina Grude	2	1	1	U tijeku
23.	Rekonstrukcija postojeće vodovodne mreže	Općina Grude	2	1	1	U tijeku
24.	Izgradnja sjeverne obilaznice	Općina Grude, Direkcija za ceste F BiH	2	1	2	Projektna ideja
25.	Izgradnja južne obilaznice	Općina Grude, Direkcija za ceste F BiH	2	1	2	U tijeku
26.	Izgradnja dionice brze ceste Posušje-Ljubuški kroz općinu Grude	Direkcija za ceste F BiH	2	1	2	Projektna ideja
27.	Projekt ceste Drinovci-Alagovac-Grude	Općina Grude, Direkcija za ceste F BiH	2	1	2	Projektna ideja
28.	Projekt povezivanja općine Grude s autocestom Split-Dubrovnik	Općina Grude, Direkcija za ceste F BiH	2	1	2	U planu
29.	Izgradnja druge faze pročištača	Općina Grude	2	1	3	Projektna ideja

30.	Nastavak izgradnje kanalizacijskog sustava Grude - Grudsko Vrilo	Općina Grude	2	1	3	Projektna ideja
31.	Dovršetak izgradnje oborinske kanalizacije	Općina Grude	2	1	3	Projektna ideja
32.	Proširenje kanalizacije Grude – grad	Općina Grude	2	1	3	Projektna ideja
33.	Izrada prostornog plana općine	Općina Grude	2	2	1	Projektna ideja
34.	Izrada detaljnog plana uređenja urbanog dijela	Općina Grude	2	2	1	Projektna ideja
35.	Izrada detaljnih planova područja posebnih namjena	Općina Grude	2	2	1	Projektna ideja
36.	Izgradnja tržnice	Općina Grude	2	2	1	U planu
37.	Izgradnja kolodvora	Općina Grude	2	2	1	U planu
38.	Projekt regionalnog prikupljanja otpada	Općina Grude	2	3	1	Projektna ideja
39.	Suradnja s poduzećima zainteresiranim za odvoz reciklažnog otpada	Općina Grude	2	3	1	U planu
40.	Zaštita i uređenje Grudskog Vrila	Općina Grude	2	3	1	U tijeku

41.	Zaštita i uređenje ostalih vrela, vodotoka i ponora	Općina Grude	2	3	1	U tijeku
42.	Izrada međuopćinske studije o stanju, korištenju i zaštiti podzemnih voda	Općina Grude Općina Posušje	2	3	1	U planu
43.	Utvrdjivanje lokaliteta za pošumljavanje	Općina Grude Šume Herceg-Bosne	2	4	2	Projektna ideja
44.	Pošumljavanje utvrđenih lokaliteta	Općina Grude Šume Herceg-Bosne	2	4	2	Projektna ideja
45.	Informatičko opismenjavanje nastavnog osoblja	Općina Grude Min. Prosvjete ŽZH	3	1	1	Projektna ideja
46.	Upoznavanje nastavnika sa suvremenim nastavnim metodama rada	Općina Grude Min. Prosvjete ŽZH	3	1	1	U tijeku
47.	Edukacija nastavnog osoblja za rad s djecom s posebnim potrebama	Općina Grude Min. Prosvjete ŽZH	3	1	1	U tijeku
48.	Zatvaranje ne uvjetnih i učenicima malobrojnih područnih škola	Općina Grude	3	1	2	U planu
49.	Izgradnja polivalentne osnovne škole u Grudama	Općina Grude	3	1	2	U planu
50.	Opremanje škola novim školskim namještajem i suvremenim učilima	Općina Grude	3	1	3	U tijeku
51.	Izgradnja školskih športskih dvorana	Općina Grude	3	1	3	U tijeku

52.	Izgradnja školskih stomatoloških ambulanata pri osnovnim školama	Općina Grude Ministarstvo zdravstva	3	1	3	U planu
53.	Širokopojasni pristup sadržajima na mreži, te uvezivanje škola	Općina Grude	3	1	4	Projektna ideja
54.	Kreditiranje studenata, posebno deficitarnih zanimanja	Općina Grude	3	2	1	U tijeku
55.	Suradnja sa studentskim udrugama	Općina Grude	3	2	1	U planu
56.	Novi obrazovni profili, prekvalifikacije, dokvalifikacije i usavršavanja kao oblici cjeloživotnog obrazovanja	Općina Grude	3	2	1	U tijeku
57.	Poticanje formiranja novih kulturno-umjetničkih društava	Općina Grude	3	3	1	U tijeku
58.	Osnivanje orkestra limene glazbe	Općina Grude	3	3	1	Ideja
59.	Utemeljenje stalnog muzejskog i izložbenog prostora	Općina Grude	3	3	1	Ideja
60.	Osnivanje Športskog saveza općine Grude	Općina Grude	3	3	1	Ideja
61.	Održavanje seminara, okruglih stolova	Općina Grude	4	1	1	U tijeku
62.	Edukacija službenika i namještenika s posebnim osvrtom na informatku	Općina Grude OEES- Ured Mostar	4	1	1	U tijeku

63.	Obvezno stjecanje ECDL certifikacije svih državnih službenika	Općina Grude	4	1	1	U planu
64.	Donošenje Kodeksa ponašanja izabranih dužnosnika	Općina Grude OESS- Ured Mostar	4	1	2	Realizirano
65.	Izrada kodeksa ponašanja uposlenika (službenika i namještenika)	Općina Grude	4	1	2	U tijeku
66.	Izrada pravilnika o unutarnjem ustrojstvu tijela uprave	Općina Grude	4	1	2	Realizirano
67.	Izrada pravilnika o radu	Općina Grude	4	1	2	U izradi
68.	Tehnički opremiti službe informatičkom opremom, te izvršiti umrežavanje	Općina Grude	4	1	2	U tijeku
69.	Izrada mjesečnih i godišnjih biltena o glavnim općinskim aktivnostima i projektima	Općina Grude	4	2	3	Ideja
70.	Održavanje javnih rasprava	Općina Grude	4	2	3	U tijeku
71.	Provođenje istraživanja i anketa	Općina Grude	4	2	3	U tijeku
72.	Izrada vodiča	Općina Grude	4	2	3	U tijeku
73.	Izrada registra i vodiča informacija općine Grude, te njegovo ažuriranje	Općina Grude	4	2	3	U tijeku

74.	Suradnja sa susjednim općinama u području obrazovanja, kulture i športa	Općina Grude	4	2	4	U tijeku
75.	Zajednički projekti na zaštiti okoliša i vodoopskrbnih sustava	Općina Grude	4	2	4	U tijeku
76.	Poboljšati međunarodnu i međugraničnu suradnju, posebno s općinama prijateljima	Općina Grude	4	2	4	U tijeku
77.	Izrada plana suradnje s NVO i održavanje redovitih sastanaka s NVO	Općina Grude OESS-Ured Mostar	4	2	1	U planu
78.	Utemeljiti savjetovalište za borbu protiv svih vrsta ovisnosti	Općina Grude	4	2	1	Ideja
79.	Poticati rad NVO na području socijalne politike i rada s mladima	Općina Grude	4	2	1	Ideja
80.	Provođenje anketa o prioritetnim potrebama mjesnih zajednica	Općina Grude	4	3	2	U tijeku
81.	Održavanje redovitih sastanaka u svezi s tekućim i novim projektima	Općina Grude	4	3	2	U tijeku
82.	Aktivno sudjelovanje u radu sjednica vijeća mjesnih zajednica	Općina Grude	4	3	2	U tijeku
83.	Informiranje stanovništva preko oglasnih ploča u mjesnim zajednicama	Općina Grude	4	3	2	U pripremi
84.	Osnivanje baze podataka značajnih osoba iz općine Grude, a koji trenutno žive izvan Gruda	Općina Grude	4	3	3	U planu

VI. NADZOR NAD PROVEDBOM STRATEGIJE RAZVITKA

Nadzor nad provedbom ove Strategije vršit će stručno tijelo, odnosno Povjerenstvo koje će imenovati Općinsko vijeće općine Grude.

O sastavu povjerenstva treba nastojati postići suglasnost svih stranaka koje su zastupljene u Općinskom vijeću, a ono treba osim općinskih vijećnika uključiti i općinske službenike zadužene za određena područja rada, kao i stručnjake iz određenih područja kao vanjske suradnike.

Nadzorno povjerenstvo treba barem jednom godišnje podnijeti Općinskom vijeću pismeno izvješće o provedbi Strategije razvitka, s pravom da vijeću može sugerirati i određene izmjene u nekim prioritetnim ciljevima, a također može davati i prijedloge za dopunu strategije uvrštavanjem nekih novih projekata.

Broj: 01-28-253/07

Grude, 22. Ožujka 2007

Predsjednik OV

Nikica Tomas, v.r.